

Луј Л. Томсон

ПОВЛАЧЕЊЕ ИЗ СРБИЈЕ (октобар - децембар 1915.)

Издавач

*Народни музеј Шабац
Музеј града Новог Сада*

За издавача

*Марко Бингулац
Весна Јовичић*

Уредник

др Мирко Пековић

Рецензент

др Душан Т. Баџаковић

Ликовно-графички уредник

мр Небојша Кујунџић

Фотографије

*Рисџа Марјановић,
приватна збирка
Васа Ешкичевић, скице
РОМС М. 10.449*

Лектура и коректура

Ирина Нешић

Превод

Милосав А. Иванишевић

Штампа

*Reper d.o.o.
Махмута Ибрахимшаћића 3
11000 Београд*

Тираж

500 примерак

Прво издање

ISBN 978-86-7637-095-5

Књига је објављена захваљујући помоћи Француског
културног центра у Београду.

Луј Л. Томсон

ПОВЛАЧЕЊЕ ИЗ СРБИЈЕ (октобар - децембар 1915.)

Приредили:
Бранислав Станковић
Мирко Пековић
Гордана Буловић

НАРОДНИ МУЗЕЈ ШАБАЦ

МУЗЕЈ ГРАДА
НОВОГ САДА

CITY MUSEUM
OF NOVI SAD

Београд, 2016.

..Високе планине прекривене црним јелама затварале су хоризонт.

Месец је бацао на врхове прекривене снегом бледо светлуцање које је допуњавало величанствену чар ове дивље слике, док се на истоку небо боје шкриљевца обасјавало зеленим нијансама које претходе грањању сунца.

.....То нам је једна од последњих слика наше несрећне савезнице, Србије,

Л.- Л. Томсон

ПРЕДГОВОР СРПСКОМ ИЗДАЊУ

Током Првог светског рата у Србији је боравио велики број страних добротворних медицинских мисија из разних земаља: Велике Британије, САД, Русије, Француске, Данске, Грчке, Канаде... Србију је, поред тешких и крвавих битака на Церу, Гучеву, Мачковом камену и Колубари, услед заразе коју су јој донели аустроугарски заробљеници, ужасно косио и пегави тифус, који је по неким проценама однео близу 300.000 живота. Захваљујући агилности српског медицинског особља које је платило високу цену, и несебичној помоћи страних мисија које су почеле да стижу у Србију крајем 1914, зараза је побеђена почетком лета 1915. године. Наравно, бриге и проблеми за санитетску службу са тим нису нестали јер су сукоби током 1915. бивали све интензивнији и трајали су до коначног слома српских армија и повлачења преко Црне Горе и Албаније. Помоћ страних мисија у тим тешким тренуцима била је изузетно значајна. Део страних мисија се повлачио заједно са војском, док је део остао у Србији и након окупације, све до краја рата.

Када је Француска упутила јавни позив својим лекарима да крену у помоћ савезници Србији, пријавио се велики број лекара. Један од њих био је Луј Л. Томсон. Он је заједно са својом супругом преко Солуна стигао у Србију, у којој је боравио од априла до децембра 1915. године. Највише времена је провео у Шапцу, о коме оставља врло упечатљиве и корисне записе. Они нам омогућавају да још прецизније реконструишемо догађаје у граду који је од свих српских градова поднео нај-

већу жртву у Великом рату, претворивши се из Малог Париза у Српски Верден. За та своја страдања Шабац је, након рата, одликован са три ордена: Ратним крстом Републике Француске, Ратним крстом Чехословачке и Карађорђевоом звездом са мачевима.

Од првог дана Томсон води *Дневник*. Почиње га још у Дижону где се налази по ратном распореду. Захваљујући томе, можемо врло лепо пратити његов пут од одласка из Француске до повратка у њу.

Томсон сликовито сведочи о периоду повлачења и можемо га пратити скоро из дана у дан, од Шапца до Скадра и Светог Јована Медовског. Он се повукао са делом српске војске која је одступала преко Црне Горе, пишући о временским неприликама, разореним путевима, лошим мостовима, неусловним хановима, набујалим рекама, људима и њиховим карактерима, живописној гардероби појединих домаћина, сусретима са другим страним мисијама, као и својим сапутницима из Шапца: малој Милици, Чичи, Драгомиру и окружном начелнику Лазићу, о коме Томсон пред крај књиге каже следеће: „У тренутку поласка, видели смо последњи пут нашег доброг пријатеља из Шапца, начелника Лазића, који је дошао да се поздрави са нама. До поновног виђења, а не збогом, стварно се надам. Поуздан у будућност његове отаџбине, ја желим да се поново нађемо у околностима у којима ћемо моћи да се заједно радујемо успесима наших удружених армија.

Уз успомене на ратне дане и на дане стрепње, које носим из нашег далеког Шапца, успомене на овог достојанственог службеника остаће дубоко у мом памћењу као сећање на личност коју сам највише поштовао у Србији“.

Такође, он даје разне детаље о српској историји, о местима кроз која пролази, о манастирима... И поред појединих нетачних података, ти описи су читаоцима у Француској давали прилично реалну слику стања у Ср-

бији, пружајући им прилику да понешто науче и о српској прошлости.

Осим саме Томсонове књиге, занимљив како за просечног читаоца тако и за поједине истраживаче тог периода може бити и предговор француском издању сорбонског професора Ернеста Дениа. Он оставља утисак човека који прилично добро разуме прилике у Србији и однос савезника према њој. Кроз његов текст можемо сагледати како је део тадашње француске елите гледао на Србију и српски народ.

Објављивање ове књиге део је пројекта *Немојте нас заборавити*, који Народни музеј у Шапцу, Војни музеј у Београду и Музеј града Новог Сада кроз разне садржаје реализује од 2014. са намером да сваке године током обележавања стогодишњице Великог рата, за који верујемо да је једна од ултимативних тачака идентитета српског народа, реализујемо по један садржај. У оквиру пројекта 2014. отворена је изложба „Немојте нас заборавити“ у Галерији САНУ, 2015. отворена је изложба „Српски санитет 1914–1918“ у Војном музеју у Београду, а у 2016. години одлучили смо да објавимо књигу француског лекара Луја Л. Томсона.

Своје дневничке записе из Србије Луј Л. Томсон је по повратку у Француску преточио у књигу *Повлачење из Србије*, коју је објавио у Паризу 1916. године. Књига до сада није објављена у Србији. Сматрамо да је стогодишњица њеног појављивања у Француској најподеснији тренутак да се ова занимљива књига појави пред нашом читалачком публиком, као значајан извор за овај период наше историје и израз захвалности према Лују Л. Томсону и свим другим странцима добровољцима који су напустили своје ушушкане домове и дошли у Србију да помогну српском народу у најдраматичнијим тренуцима његове историје.

Приређивачи

LOUIS-L. THOMSON
== Médecin-Major. ==
Membre de la Mission Française en Serbie.

LA RETRAITE DE SERBIE

(OCTOBRE-DÉCEMBRE 1915)

✱

PRÉFACE DE M. E. DENIS
Professeur à la Sorbonne

LIBRAIRIE HACHETTE ET Cie
79, Boulevard Saint-Germain
1916

Луј – Л. Томсон
лекар

ПОВЛАЧЕЊЕ ИЗ СРБИЈЕ
(октобар - децембар 1915.)

Предговор Е. Дени
Професор на Сорбони

Мојој мајци

УВОД

Након шест месеци проведених у Србији, од априла до септембра 1915, учествовао сам у октобру, новембру и децембру у ужасном повлачењу (бежанији¹), на коју је, не само сва војска, него готово и сав народ био присиљен од истовремене, као потоп незадрживе, инвазије Немаца, Аустријанаца и Бугара.

Овде говорим укратко о тим трагичним часовима.

Странице које следе немају никакву другу сврху до потребу да верно запишем сећање на реалности које су биле болне. Можда ће донети један документ више, доживљени документ, већ тако значајном скупу оних који ће помоћи да се напише историја тог времена. Ово је само брзи приказ, без икаквог обзира на литерарни ефекат, урађен од белешки писаних из дана у дан, на свакој етапи нашег наглог бежања. Белешки, писаних на брзину у импровизованим коначиштима, понекад седећи на камену поред пута.

Довољно је да се уклони све што је у записима лично, да би се упознало какав је био трагични егизодус српске војске и српског народа.

Војска се реорганизовала и данас се може супротставити непријатељу са поуздањем у коначну победу.

А храбри српски народ, за кога су мислили да су га убили, није умро! И поред свега што је претрпео, он гледа пред собом живот и сјајна обећања будућности.

Л. – Л. Томсон
1916.

¹ У оригиналном тексту пише бежанија на српском, реч која се користи за повлачење када у њему учествује и цивилно становништво (прим. прев.).

ПРЕДГОВОР

Од свих трагичних епизода садашњег рата, ниједна није изазвала у душама толико трајан и толико болан утисак колико пад Србије, прошле јесени. Ово узбуђење објашњава се разним разлозима, истовремено сентименталним и политичким.

Пре свега, српски народ је освојио дивљење света са сјајним јунаштвом својих војника и верним држањем својих политичара. Префињена расуђивања кроз која адвокати Аустрије и Бугарске покушавају да замуће један потпуно једноставан предмет неће моћи да ишта промене у реалности чињеница. Сав њихов труд се ломи пред неколико очигледних констатација.

Да су Срби гајили широке наде и да се њихов патриотизам заносио великим амбицијама, то је могуће, али то није битно. Ради се једино о томе да се зна да ли су њихове жеље прерастале у непромишљене маневре који би могли да оправдају напад њихових непријатеља. Међутим, није изнета против њих – а не може се ни изнети – ниједна привидност доказа, нити иједан ваљани разлог. Довољно је да се прегледају бедне псалмодије краљевског двора у Софији да би се откриле неозбиљности њихових тврдњи, а што се тиче оптужби од стране бечког двора, документи које је он сам објавио јасно показују невероватну глупост. Да ли ће икада бити потпуно разјашњено убиство Франца Фердинанда – може да се сумња. У најмање, једна тачка остаје без поговора: нестанак војводе престолонаследника, далеко од то-

га да иде у прилог српских интереса,² био је, напротив, природно такав да им нанесе тешке невоље. Такође је установљено да је српска влада према дискрецији коју у сличним околностима налаже интернационална пристојност – скренула пажњу Будимпешти и Бечу на негодности и опасности које су представљале сарајевске свечаности. У таквим условима, аустријски ултиматум није ништа друго до јевтина провокација и претња за једничкој свести и човечанству.

Суочена са најгрубљом опоменом, влада краља Петра Карађорђевића, уместо да одговори одбацивањем ноте, што је било њено апсолутно право, изразила је до крајњих граница смисао попустљивости и готово покорности. Ове уступке који су лако могли нанети смртни ударац династији, Аустрија није прихватила ни за преговоре, ни у разматрање. Одговорила је бруталном објавом рата и одмах је почела да бомбардује Београд, који је био отворен град. За време осамнаест месеци наставила је рушење са идиотском и криминалном упорношћу какву су Немци испојили против Ремса. Пред оваквим чињеницама, најнеповерљивији и најиндиферентнији били су присиљени да признају да се налазе пред завером која је одавно припремљена. Аустрија је, под притиском Немачке, хтела да уништи српски народ, чија се једина кривица састојала у верности својим словенским традицијама и одбијању германског туторства.

Од тада су нови инциденти јасније осветлили планове теутоноског империјализма. За подчињавање света, требало је да Немачка, господар линије од Хамбурга до Београда, доминира Дунавом, Босфором и Дарданелима. Али се господар Бугарске и Турске судара са отпором Београда, који се тако појављује, исто као у ше-

² Ернест Дени види: *Србија као ђијемонѝ јужних Словена*, тако овде поистовећује интересе јужних Словена са интересима Србије:..., *loin de servir interets des Yugo-Slaves...* (прим. прев.).

снаестом веку када је зауставио надирање Турака, као један од битних чворова светског отпора.

Тако, једва да су непријатељства започела, кад Аустрија баца своје пукове у јуриш и у три наврата је изгледало да су близу заузимања тврђаве која им препречује пролаз. Њени покушаји су одбијени, а последњи се оконча у правој катастрофи. Након битке на Руднику, Поћорекова армија је одбачена изван граница, у потпуном расулу; Срби заробише на десетине хиљада војника, запленише на стотине топова. Величанствен тријумф који изгледа још сјајнији ако се помисли да, у то време, немачка војна сила није била озбиљно начета и да су, чак и после победе на Марни, још ретки у свету они који би се усудили да посумњају у њену неодољиву супериорност. Победа на Руднику завршава с` веселом фанфаром ову 1914. годину која је нагомилала толико рушевина и која, свуда другде, у душама оставља веома мучне перспективе. Бугарска, која је очекивала само један сигнал да се прикључи Турцима, уплашила се и поче да се колеба. Румунија, охрабрена, прикупља своје снаге. Пошто, у исто време, Руси настављају своје победоносно напредовање у Галицији, могло се надати да ће бити могуће, чим се српска војска одмори и допуни своју муницију, да се покрене општа офанзива према Будимпешти, пред којом би се срушила двојна монархија.

Како су ове сјајне комбинације, које је усто могао да фаворизује улазак Италије у борбени ред савезника, нестале да би оставиле место колико једном, толико и неочекиваном слому? Овде није место да се о томе расуђује, а господин Томсон није ни имао потребе да се тиме бави. Колико год да су непотпуна наша обавештења, данас је најмање признато од целог света да су би-

ле учињене какве грешке, а за заједнички интерес било би довољно да су избегнуте.

Били би срећни народи чије би се дипломате задовољиле поукама народне мудрости, не будући се сваког јутра са опсесијом да превазиђу Талерана или Метерника који, уосталом, нису били тако изузетни генији! Ова народна мудрост – коју веома често јавно презиру, учила их је како треба подржавати своје пријатеље и да је неопходно ослањање на племенитост или даровитост разбојника који су већ дали доказе своје интелектуалне и духовне вредности у препаду на Брегалницу и организацији комита. Да је Антанта само обратила пажњу документованим предлозима Београда, уместо да тако слуша неколико уображених или неколико лажних франкофила који су у Париз преносили вести и унапред погажена обећања, Софија би била заузета пре него што би Фердинанд Кобурски успео да заврши припреме своје издаје; Бугарска би била поштеђена једног злочина који ће дуго оптерећивати њену будућност: Грчка би била поштеђена болних слабости које јој тако јадно окрњише углед и над свом Јеладом распалише страшну катаклизму. Напокон, Србија не би била осуђена на страшна искушења у којима се још и данас бори.

Још не знамо појединости догађаја, а има неколико месеци, јавност је о њима само нагађала на сасвим неодрђен и непотпун начин. Само је осећала да смо ми једним делом одговорни за ситуацију у коју је сатерана Србија.

Наравно, иако се не може ни најмање говорити о дволичности, или пак равнодушности, ипак, кроз трагичан редослед неспоразума и спорости; ми смо Србију заваравали обећањима која нисмо могли испунити; ми смо јој наметнули стратегију која није одговарала ни њеним интересима ни њеним изворним средствима; ми смо јој диктирали план ратовања који ју је водио у опкољавање и у катастрофу.

Ако војска мора да положи оружје, рекао је стари краљ Петар, непријатељ ме неће ухватити живог. Попут свог владара, српски народ није капитулирао. Војска је снагом свог јунаштва избегла потери Мекенсена. Опорављена, реорганизована, војска је поново спремна за нове битке, и може се назрети час када ће поново крочити на свето поље Косово, и да ће тријумфално ући у Београд, поново освојен и ослобођен туђинског јарма! Али, колико грозних дана од којих смо лако могли, с мало више оштроумности и одлучности, да поштедимо наше савезнике, а и нас саме!

Симпатије које нам инспирише издржљивост и упорност војника под командом Мишића, Јуришића, Живка Павловића, Степановића – толико имена која би требало навести, које ће сутрашње песме опеавати! – дивљење што се једногласно уздиже према неустрашивим браниоцима Качаничке клисуре и Бабуне, сажаљење које нас обузима при помисли на неизрециве муке које су претрпеле хиљаде избеглица, што су, уместо поганог контакта са освајачем, били радији да напусте своје куће и страдања у кланцима Албаније и Црне Горе, тако их доживљавамо у неком виду нејасне гриже савести. Ми осећамо да имамо према овим невиним жртвама пуку обавезу. Као кроз нужно покајање, ми осећамо жељу да донекле поделимо њихове неизрециве патње. Ми тражимо начин да олакшамо наше жаљење, истовремено са уверењем у будућу утеху и наду у потпуни реванш. То је, ако не грешим, један од разлога због којих су приче посвећене аустро – немачко – бугарском освајању Србије примљене са толико пожуде од стране француске публике.

Прича, коју данас објављује господин Томсон, препоручује се са изванредним квалитетима који је чине прворазредним документом.

Пре свега, осваја нас потуном искреношћу казивања и верном једноставношћу стила. Писано из дана у дан, под непосредним диктатом догађаја, доноси нам чисти утисак реалности ухваћене уживо. Господин Томсон не тражи ефекат, не иде за сликовитим епитетом и не тражи да нас узбуди. Без фразирања, етапа за етапом, казује нам епизоде ове бежаније, која, почета у Шапцу запрежним колима, потом аутомобилом, наставља се пешке под новембарском кишом, кроз теснаце Бистрице, набујале од јесењих киша, и планинске кланце Чакора. Већ толико пута, у минулим вековима, ово јадно становништво старе Србије и Санџака морало је да тако напусти своја поља и своје куће пред варварским хордама! Како је овај народ могао да се одржи усред таквих искушења! Како, у нашим данима, није препукло срце официра и државника који су марљиво припремали свом народу бољу будућност!

Нигде у овој причи јунаштво не заузима декламаторске позе. Ни драматични знак, ни реч трагедије; свак иде напред бринући се да издржи до краја своје снаге, једино преокупљен обавезом да изврши, најбоље што може, свој задатак, важан или скроман, који му је поверен. Господин Томсон ни у чему не подсећа на професионалног писца, и то је оно што његовој причи даје специјалан укус и посебан парфем. Он не размишља о читаоцу и ефекту кога би могао да изазове. Као многи официри, код којих животне потребе развијају оштар осећај реалности, он има продоран и брз поглед; скице које сажима у неколико реченица урезују се у свест попут бакрореза. – „Док ми подижемо нашег коња, другови нас претичу. На пет малих коња, њихов пртљаг је привезан на самарима. Један од тих самара се изврну, један сандук паде, разби се, из њега испадеше гусле. Подиже их њихов власник, обеси их на своја леђа, ударцем ноге ћушну сандук у провалију, и, самар подешен, покрет! Напред!“

Зар није, као у некој брзој скици, цела Србија напустила све, изузев своје традиције и своје прошлости?

Немци, ништа више од Турака, неће зауставити глас гуслара; неће отргнути Србима³ њихове успомене, и са њиховим успоменама, њихово неукротиво поверење у будућност.

Какве ли, ето, дирљиве слике са пуковником Божида-ревићем, који је командовао крагујевачким арсеналом! Два официра енглеске морнаричке мисије траже лафете за мале топове које су успели да спасе дотле. Пуковник их одведе пред гомиле аустријских топова, трофеја из последњих победа. Он се окреће према мени, пише господин Томсон, и рече ми уз онај посебни српски осмех у тужним часовима: „Жалосно је да се све ово остави.“

Господим Томсон не скрива врло искрене и врло дубоке симпатије које му побуђују Срби. Он нам помаже да их делимо с њим, јер их не идеалише. Не представља их укрупњеним у светим позама и не чуди се шта се, ту и тамо, деси да по нешто нестане. Ако неко од његовог особља лакомислено прода једно од његових ћебади, или пак једног од његових коња, и поред тога што у венама има британску крв, његова пуританска строгост не отресе блато са његових ђонова по лакомој и пљачкашкој сорти. Када му се веома скупо наплаћује нешто мало хране, или кад се на његова питања грубо одговара – Нема! Нема ништа! – он не узвраћа погрдама и приговорима. Не скрива од нас да би бежанија била мање болна и бржа да су активније настављени радови на путевима у месецима који су претходили повлачењу. Ипак, одмах након толико великог прегнућа, зар се Србима не може опростити што нису предвидели један такав обрт околности, и зар су само они очекивали будућност са извесном нехајношћу?

³ ...aux Yugo-Slaves... Видети претходну напомену о овоме.

Не треба заборавити да су се Срби⁴ тек јуче избавили из турске доминације, под чијом влашћу није ни мало гарантовано власништво против најгорих глобљења; већито изложени каприцима тлачитељских господара, како су могли да стекну смисао штедње, навику редовног и стрпљивог рада, марљивост и планирање? Навикли су да живе из дана у дан, способнији за узлет него ли трајније прегнуће, и задржали су доста слабости из ране младости, а такође и њених чари.

Из младости, имају једноставност, поверење и простодушност. Исто тако, имају урођену веселост, спонтаност и неку еластичност која збуњује њихове непријатеље и која им дозвољава да одскоче с чудесном брзином након најгорих катастрофа. Сој је снажан и здрав, интелегентан, живахан и вредан.

Као што Шумадија, у географском погледу, чине транзицију динарске висоравни на панонску низију, тако су се исто у Шумадији, која је била посве безначајна у старој Србији, а која је створила модерну Србију, брђани са висоравни, поготово из зелених и шумовитих крајева, помешали са становништвом Косова поља, Моравске и Вардарске долине. Пастири из високих крајева пренели су свом потомству инстинкт независности, свој неукротиви понос, своју снажну духовну и физичку свежину. Досељеници са југа, узрасли у оквиру манастирских самостана и двораца старе Србије, научили су их поштовању традиције, култу предака, поносу соја. Оно што доминира у целини земље, то је врло живи смисао личне части, једна инстинктивна племенитост осећања која се испољава кроз чари држања и учтиве елеганције, манира обичног поступања и онај начин одушевљења кога даје уверење, колико год да је сурова судбина, колико год да је тешка обавеза, да ће наћи у себи довољно храбрости да не буде инфериоран пред својом мисијом. Главни квалитет Србина, онај коме се диве и

⁴ Les Yugo-Slaves...

кога негује између свих, то је чојство. Оно му дозвољава да никада не очајава пред сутрашњим даном, јер увек остаје достојан реванша.

У часу крајње опасности, принц престолонаследник Александар, шаље краљу Константину приватни телеграм у коме га пита да ли ће Грчка испунити обећања која је обавезују уговором о савезу са Србијом. Константин је принцу Александру дао следећи одговор, кога доноси господин Барби⁵ тврдећи: „Ако не тачност свих речи, у најмање апсолутну тачност смисла“; - „Србија има само један интерес, да се држи само једног правца, да успостави мир са Немачком и Аустријом. Ја могу да ти гарантујем да Немачка нема никаквог огорчења према Србима. Она само тражи слободу пролаза. Додајем да сам вољан да послужим за везу између две владе, и знам да ће Немачка, у том случају, учинити потребан притисак на Аустрију да ова препусти Србији један део Далмације.“ (Почетак октобра 1915. *Српска епопеја* – страна 205–206.)

Људски говорећи, рекао је Гргур Шеснаести за једног мученика који је радије пристао да поднесе патње него да се одрекне Бога, можда би боље учинио да није до крајности изазивао своје непријатеље. Остаје да се види колико вреди живот који је откупљен по цени неких одрицања. Бог не своди своје рачуне сваке недеље, каже српска пословица; дан када их своди свакако долази. Тога дана, Српски народ, од војводе до обичног војника, од владара до сироте мајке која је оставила на путу своју децу умрлу од хладноће и глади, имаће право да устане пред судом историје, и да захтева награду коју су заслужиле његове жртве и његова истрајност.

⁵ Henry Barbu, ратни дописник; аутор књига: *Српске њобедне, Брегалница, Са српском војском, Српска епопеја...*(прим. прев.).

У свечаном часу свођења рачуна, Србија ће наћи Француску на својој страни. За њу смо учинили, ако не све што смо желели, у најмање оно што су нам дозволиле наше снаге. Тако је са нашим топовима Крезо извојевала своје прве победе; за време ужасних епидемија које су десетковале њено становништво, наше санитарске мисије супротставиле су се напасти и зауставиле пустошење од тифуса; наши авијатичари су били најоданији помоћници њеног Генералштаба; да је отргне од пропасти која јој је претила, генерал Сарај је ишао у својој смелости готово до граница неопрезности и не може му се замерити што није отворено повлачење њеним армијама преко Битоља и Вардара. Ми смо снабдели, опремили и опоравили њену војску на Крфу; ми смо је превезли, реорганизовали и васкрсли, у Солуну. У сузама и крви, између Србије и Француске, учврстила се једна од оних братских спона, оног побратимства⁶ који има за темељ потпуну реципрочну верност, оданост за свако искушење и потпуну лојалност.

Нека будућност увек све тесније веже споне које уједињују наша два народа.

Књиге као ова од господина Томсона дивно служе савезу јер нас уче да боље познајемо Србе. У том погледу, као што остаје један драгоцен документ прошлости, она нам истовремено припрема будућност. Пожелимо да нађе место које заслужује!

Ернест Дени⁷

⁶ На српском у тексту.

⁷ Професор на Сорбони; историчар и аутор дела о Словенима од Чехословачке до јужних Словена, међу којима је: *Le grande Serbie*, Велика Србија, 1915. (прим. прев.).

RETRAITE DE SERBIE.
 (Octobre-Décembre 1915.)

ПОЛАЗАК ИЗ ФРАНЦУСКЕ И ПРВИ ДАНИ У СРБИЈИ

У првим данима 1915, био сам у Дижону, заузет послом, час у три привремене болнице у том граду и као главни лекар у једној од њих, час са- нитетском организацијом разних амбулантних форма- ција (сектор коморе, војне пекаре, итд.). У међувремену, био сам позван да учествујем у комисији за реформи- сање. И, збиља, нико није био убеђен више од мене у заслугу моје мале улоге, коју треба испунити сваки дан, онако како вам припада. Нико није разумевао боље од мене да ће коначна победа, такође, зависити од заслу- га свих оних који ће се одано посветити свакодневним обавезама, па и скромним и анонимним, често неза- хвалним и непријатним, и добро их извршити до краја.

Ипак, морам да признам да ме време притискало и да сам горео од неке унутрашње жеље да видим, да по- кушам боље... Нисам тачно знао шта, али, ето, нешто друго! Чинило ми се да моја активност може да има бо- љу употребу од ове коју сам нашао.

Једне недеље, после подне, када сам завршио кон- тролни преглед, дође један секретар с депешом из ми- нистарства у руци: „Траже се лекари добровољци за су- збијање епидемије тифуса који хара међу српским ста- новништвом. Одговорити телеграмом.“

И само име Србија побуди у мени хиљаде осећања интересовања и симпатија. Све успомене из Првог бал- канског рата, кога сам пратио са страсним одушевље-

њем, вратише ми се у свест. Епопеја Кирик – Килиса, Лиле Бургаса, Куманова, Скопља, заузимање Битоља, освајање Једрена. Потом, велико разочарење због Другог балканског рата, када је Бугарска, подстакнута од Аустрије, ухватила за гушу своју сестру Србију, и изјавила сан о формирању Сједињених Балканских Држава! А реч је о том народу кога сам толико обожавао, чијој сам се храбрости дивио, колико у његовој минулој историји, његовом дугом и непрестаном отпору против Турака, толико и новијим биткама и његовом прошлогодишњом борбом против Аустрије, то је тај народ, ослабљен у непрекидном двогодишњем рату, и данас у опасности да постане жртва страшне епидемије, коме треба притећи у помоћ. Нисам се двоумио и телеграфисао сам свој пристанак.

Моја жена покуша за тренутак да ме одврати, потом изјави, ако одлазим, да ће ме пратити; што је заиста и учинила. Након извесне административне спорости, о којој нема вајде да се говори, стиже ми моје именовање у француској санитетској мисији.

Били смо обавештени да не треба да рачунамо до сами на себе, пошто ћемо се наћи у средини без икаквих средстава, те нам је, према томе, дозвољено да носимо неограничени пртљаг. Поступио сам према томе упозорењу. Кренуо сам са великим бројем пакета сваке врсте. Видеће се да се ништа неће вратити отуда! Чак ни мој ауто, d`Dion. Просудио сам да ће ми бити драгоцено да га имам са собом у земљи где је редак саобраћај, а, усто, причало се да је возња колима на путевима, као и железничким вагонима, најопасније средство за ширење тифуса. А, у потреби, може да ми послужи за смештај, да ми пружи, ако се укаже потреба, угодније спавање од обичног шатора. Уз то, знао сам да су енглеске мисије имале аутомобиле; још ми се чинило, ако их и ми имамо, то би било добро за наш углед. Ауто ми је пружио све услуге које сам очекивао. Боже, где ли је данас?

Осмог априла 1915, у шест сати увече, један пароброд поморског превоза, Лотис⁸, кренуо је из Марсеја, одвозећи нас тридесет лекара француске мисије. На броду су, такође, биле две енглеске мисије, од којих је једна госпође Стобарт,⁹ која је истом завршила изванредно добротворно дело у Белгији и северној Француској. Стицајем околности, поново ћу наћи неколико њених чланова у критичним часовима повратка.

Лотис приста у Малти, Пиреји и, напokon, Солуну. Осамнаестог априла ујутру, у Солуну се укрцасмо у воз који треба да нас одведе у Србију. У Крагујевцу, главном граду Шумадије, провинције у центру Србије, напуштамо железничку пругу, да би прешли аутом тридесетак километара у правцу Београда, колико нас је одвајало од Раче.

Рача је било место које ми је одредио шеф мисије.

У журби да стигнем до самог повлачења кога сам се прихватио да испричам овде, нећу ништа говорити о овом малом граду од приближно три хиљаде становника, ни о данима које сам ту провео.

Нећу говорити ни о плодном раду кога сам извршио у Рачи и у околним местима што су спадала у надлежност моје активности. Још мање ћу се упустити у историјску обраду учињених активности француске медицинске мисије. Други, са узвишенијег места за бољи преглед и са садржајем појединачног рада на свом располагању, бавиће се тим предметом.

За време дугог временског периода кога сам провео у Србији, прикупио сам велики број запажања о навикама, обичајима, историји и тежњама тог народа, толико занимљивог за непосредно проучавање. Можда ћу се одлучити једног дана да то пренесем јавности.

Овом приликом желим да се ограничим на оно што сам видео и чуо када сам се, у последњим месецима свога боравака, нашао готово пред непријатељском ва-

⁸ Le Lotus.

⁹ Енглеска добротворна медицинска мисија током 1915. године била је смештена у Крагујевцу. Поред многих енглескиња које су ту дошле, као што су: Кетрин Мекфеил, Алиса Хачисон, Френсис Вејкфилд, Леила Пеџет... била је и Мабел Стобарт (Mabel Anne St Clair Stobart) руководица „Мобилне женске јединице за болесне и рањене“, са српском војском прешла је преко Албаније.

тром: потом, када се требало повлачити пред непријатељем.

Након пет – шест недеља проведених у Рачи, добио сам своје именовање у Шапцу, најистуренијем месту на северозападу Србије, на Сави.

Требало је да пређемо пут до Шапца запрежним коlima, те се укрцасмо у једно од тих „возила“, кола без опруга, уобичајена у Србији, која, са својим задњим делом засебним од предњег, савлађују и најгоре путеве захваљујући њиховој изванредној чврстости. Требало нам је неколико сати у нашој првој етапи од петнаест километара да стигнемо у Наталинце. Зауоставили смо се у Тополи где смо приметили из даљине три беле куполе што су крунисале нову цркву коју је подигао садашњи краљ.

Некада је Топола била пребивалиште првог Карађорђа. У жељи да овековечи колевку династије, краљ Петар је почео да гради цркву, сву од белог мермера, чија унутрашњост још није завршена. Ту је сахранио чланове породице и чекало се да све буде завршено да се свечано допреме остаци великог Карађорђа који сада почива у једној малој цркви у самој Тополи у подножју брега.

Посебно сам се дивио вратима од коване бронзе, надвишеним мозаиком који представља Светог Ђорђа како убија аждају.

Показаше ми скромну кућу иза цркве у којој је станао краљ Петар. Могли смо да га видимо у његовој вечерњој шетњи у друштву једног официра.

Силазећи низ брежуљак, причало се о њему и сећам се једне узбудљиве приче која ми је пренета.

То је било у време повлачења које је предходило великој победи над Аустријанцима, у зиму 1914. Једне вечери после боја, на Торлаку, неколико војника се загрејало уз мало ватре. Препуштали су се малодушности, говорили су да све оде у пропаст, да се повлачење исувише дуго траје! Један старац, кога нису приметили, сигурно неки официр, али без икаквих позлаћених ширита на тамном шинелу, ни на његовој простој шајкачи, приђе групи: „Будите храбри, децо моја, ништа није из-

губљено – рече им он – ево три године како се борите за своју земљу, не ваља се опустити уочи победе!“

„А ко си ти, стари, да нам тако говориш?“

„Ја, ја сам краљ Петар“, скромно одговори старац.

„Видео сам га, такође, дода приповедач, у једном рову под кишом. Једно вече, после веома дугог марша, не нашавши никакво друго склониште, спавао је у једној малој брвнари која је служила као штала.“

Тако је живео у тим тешким данима, међу својим војницима. Стар, малаксао и често болестан, виђан је по мало свуда и то је уливало поуздање. Када је краљ Петар на челу својих трупа, у децембру 1914, ушао у своју поново ослобођену престоницу, коју су Аустријанци напустили испред њега, „он је наступао тако близу да је неко од њих могао да се окрене и пуца на њега.“

Тога дана у Тополи, оне речи: „Ко си ти, стари?“ вратише ми се у свест... Био је врло једноставно обучен у дуги сиви официрски шињел, а на глави је имао шајкачу, коју је посебно волео.

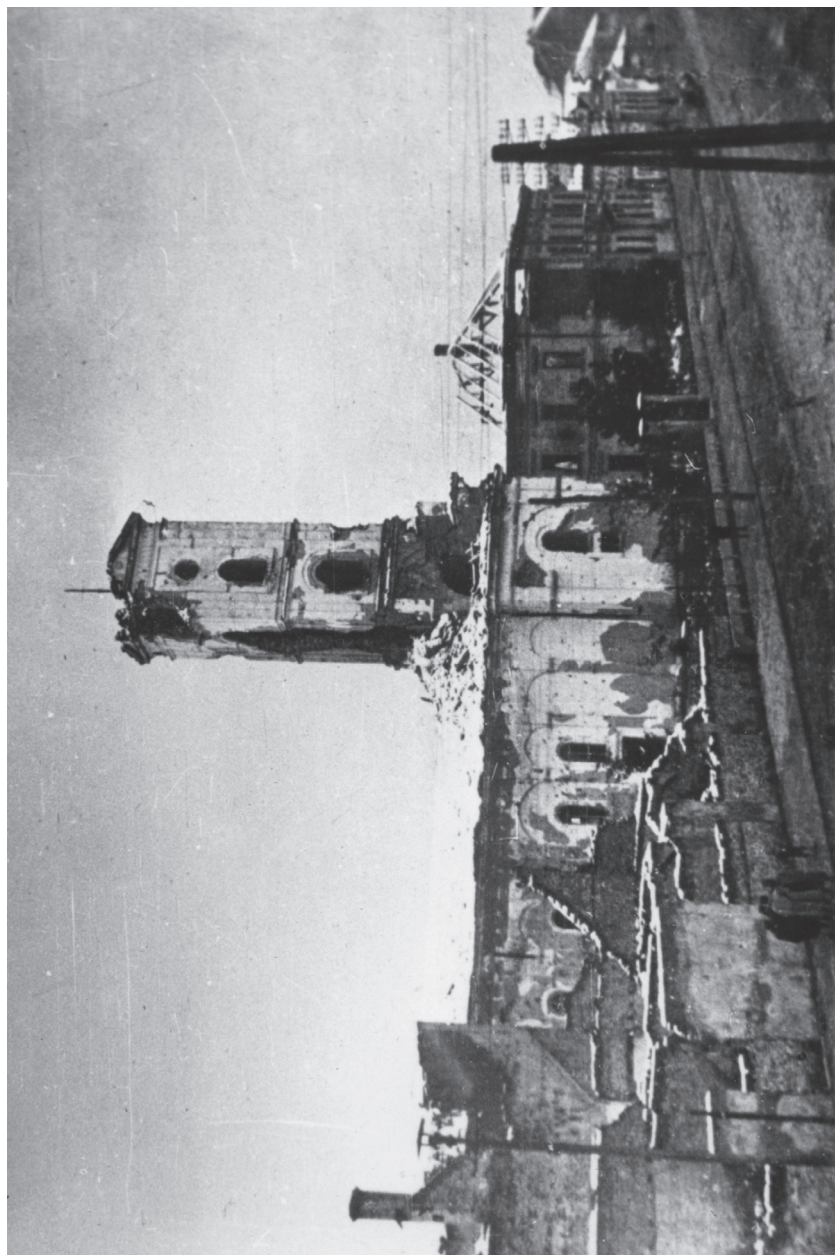
Наша следећа етапа био је Аранђеловац, српски Виши. Затим Ваљево, Лајковац, Обреновац, где смо стигли на фронт, три километра од Саве.

Да би стигли у Шабац, требало је да идемо путем уздуж реке. Мало касније, пошто смо напустили Обреновац, нашли смо се директно према Аустријанцима који пуцају на свакога ко пролази.

А што се тиче пута, како да опишем? То је обична стаза преко поља. У сваком тренутку рупе пуне воде, безбројне јаме и баре где коњи упадају до трбуха.

У нашим „колима“ без опруга, потресани, гурани, преморени, поднели смо праву агонију у току дванаест смртоносних часова колико је трајала наша етапа. Ту и тамо, почели смо да наилазимо на порушене куће. У Ориду приметисмо један леп торањ избушен рупама од топовских граната, и напокон угледасмо бели торањ шабачке цркве. Још је требало да се касом пређу два километра уздуж Саве, на отвореном погледу Аустријанаца.

Након прелаза преко једног малог моста, ми уђосмо (како нам је већ предочено) у најразрушенији град у целој Србији.

II

ШАБАЦ

Колико год смо стекли утисак туге и јада у току нашег путовања, у Шапцу је било још горе, овде је све сама рушевина и јад. Долазећи путем који води уз Саву, ушли смо у бескрајну улицу, дугу готово три километра, која чини наставак пута паралелно са реком од које је одваја око шесто метара мочварног земљишта. У овој суморној и пустој улици, видели смо само срушене куће, бомбардоване и изгореле. Убрзо смо констатовали да је тако у целом граду.

План Шапца је врло једноставан: око средине своје дужине, дугачка улица о којој је реч, пресечена је под правим углом другом улицом, такође широком и правом. Раскршће чини трг, где се уздиже, тачније, где се уздизала црква. Ова једна црква, трпећи узастопна бомбардовања од Аустријанаца и Срба, не представља више ништа до скелет. Кров је потпуно разнет, торањ се напола обрушио; оно што је остало од зидова избушено је гранатама и комадима од шрапнела.

Поред ове две главне артерије, још две улице, од мање важности, паралелне су овој што наставља пут, а и њих пресецају друге улице, увек под правим углом, да би стигле до обале Саве. Лако је схватити, када Аустријанци пуцају уздуж ових улица, да је немогуће спасавање становништва без бројних жртава других грађана.

Нису нас лагали када су нам рекли да је Шабац био најразоренији град у целој Србији. У улици паралелној са Савом није остало ништа од фасада главних градских зграда: палате суда, начелства, поште, казина и најбогатијих кућа и дућана. По оном што се још може видети узгор, довољно је, у естетском погледу, да се превише не жали рушење ових надмених и неукусних грађевина са претрпаним и смешним декорацијама, ремек-дело швапског јевтиног производа. На свим ретким дућанима или деловима кућа које су поштеђене, открива се инспирација немачке архитектуре. Фасада од штукатуре украшене су мермером или керамиком упадљивих боја; прозори су уоквирени масивним гирландама, а сорте кариатида на угловима кућа које су само с приземљем, изгледају потпуно депласиране. У добро и удобно распоређеним собама, унутрашњост зидова није прекривена папиром него је декорисана воденим бојама преко самог малтера. То је без сумње чисто и хигијенско, али свуда доминира лош укус у бојама и мотивима.

Цео град је порушен, изузев, случајно, између две гомиле рушевина, једна кућа стоји неоштећена. Остале грађевине, распорене, подсећају на архитектонске „пројекте“, биле су једноставно пресечене на пола те се виде собе у приземљу и на спрату с намештајем који изгледа у нестабилној равнотежи изнад разјапљене рупе.

Прозори више не постоје, нису издржали притисак ваздуха. Ако је које окно остало цело то је зато што су овде дупли прозори; један од два који је био отворен, није поломљен. Али то је редак случај па није потребно да се људима пропише спавање на свежем ваздуху; то је правило за свакога.

И поред његовог разореног изгледа, Шабац ми се допада. Траве су имале времена да изникну по уличним калдрмама и рушевинама зидова, покривајући их зеле-

ним плаштом који ствара на појединим местима сликовит утисак. Тротоари и баште су закрчени великим гомилама крша који се у скоковима обрушио до средине улица, што задржава мучан утисак.

Пожари су учинили исто толико, ако не и више, разарања колико и гранатирање. Када су Аустријанци заузели град, плански су уништавали куће које су им означене као власништво најугледнијих становника, или познатијих по својој аустрофобији. Таква судбина је снашла кућу адвоката Поповића, у коју уђосмо кроз пролом. Погођена бомбом, један цео угао напросто је отргнут, али ништа не може да дочара педантност, ако тако могу да кажем, с којом је опустошена унутрашњост. Врата и прозори су поломљени у парампарчад, браве бачене на земљу и смрскане, сваки предмет намештаја тако је разлупан да се више не може оправити, сијалице поломљене, посуђе од фајанса згажено и претворено у шљунак који покрива под, дрвени кревети раскомадани, а у библиотеци је најпотпунији пример вандализма, на поду је слој папира од најмање педесет центиметара помешаног са раскомаданим сликама и корицама од раскомаданих књига чији су листови поцепани готово један по један, сва архива је стрпљиво исецкана.

Исто уништавање је почињено и на доста других места. Понекад, да допуне и доврше што пре, подметнута је ватра, тако не остаје ништа више до нешто гвожђа, гвоздени кревети, пећи, касе, све је извитоперено и на пола истопљено од пламена.

Од касарни, огромних зграда у близини круга за маневре, остали су само зидови. У њима је страдало триста особа, жена, деце и стараца, од најужасније смрти. Аустријанци, који су их ту затворили, у наглом бекству заборавили су да отворе врата, и пожар је букнуо од српске артиљерије у ослобађању града.

Болница није погођена, а сиромашне четврти, пошто се налазе на крају града, мање су страдале. Школе и гимназија, делимично поштеђене, служиле су као касарне; митрополија сасвим близу цркве, такође је одолела. То је један стари конак, у коме је раније, приликом честих посета Шапцу, одседала краљица Наталија, жена Милана Обреновића и мајка несрећног краља Александра, последњег из те династије. Ту је смештена официрска менза, командант места, мајори и капетани пешадије и артиљерије¹⁰. Упознао сам их узимајући своју храну с њима. Ту сам, такође, први пут видео господина Лазића, окружног начелника Шапца, са којим са до краја имао срдачне и пријатне односе. Он ми је био драгоцени помоћник у спровођењу мисије коју је требало да испуним, и видео сам га на делу у тешким данима када смо остали сами, он за управљање, а ја за здравствено старање о шабачком цивилном становништву.

Рекао сам, када смо стигли у Шабац, имали смо утисак да је град напуштен, *the deserted village*. Стварно, за време бежаније¹¹ у октобру и новембру 1914., свако је похитао у бекство. Они што нису могли да беже били су масакрирани или су умрли од тифуса. Богаташи - било их је много у Шапцу који је пре рата, изузимајући Београд, био најбогатији град у Србији, - нису се поново вратили. Само су се Цигани и сироти људи, који нису ишли даље од околних села, усудили на повратак. За њима су дошле избеглице без средстава, које су биле смештене у средишњим крајевима Србије о трошку и онако већ доста оптерећених општина. Позиване су да се врате својим кућама. Превожене су бесплатно и давана им је помоћ, нажалост сувише мало, јер није прелазила петнаест пара дневно.

¹⁰ Мисли се на зграду данашње Библиотеке шабачке која је до краја Другог светског рата била вланичански двор.

¹¹ Бежанија је један од израза на српском које Томсон радо пише фонетски на француском (прим. прев.).

Али, мало по мало, с пролећном данима, повратци су били све бројнији и после извесног времена приметио сам да се становништво повећало, да је извештан број дућана отворен. Град поче да поприма изглед живота и рада, поготово у пијачним данима када су долазили сељаци, колико ради продаје нешто поврћа, толико да их прегледају француски доктори, моје колеге и ја.

У нашем раду помагала нас је једна доста добро снабдевена апотека, невероватна ствар у овом месту где се ништа није могло наћи. Правим чудом поштеђена разарања, припадала је једној госпођи, удовици, која се вратила првих јануарских дана. Она је тако доказала своју храброст и енергију, јер је тада тифус жестоко харао. Прибављала је за болеснике све лекове које су прописивали наши рецепти и тако је пружила велике услуге.¹²

¹² Реч је о III шабачкој апотеци Петра Хаџи Поповића, који је дошао из Београда у Шабац где је 1892. год. отворио апотеку. Апотекар Петар Хаџи Поповић умро је 1913. год. а апотеком, која је радила све време Првог светског рата, управљала је његова супруга Љубица Поповић, рођена Орељ. Апотеку је 1919. год. продала апотекару Илији Ранковићу, кога су 1944. год. убили комунисти.

СРПСКА ВОЈСКА

У прво време нашег боравка у Шапцу, често се говорило о некој офанзиви, о уласку Румуније у рат... Али војска десеткована од тифуса, који је почињао да опада колико да га замени тифусна грозница, није била довољно бројна да чува веома дугачку границу и да истовремено сама покрене напад, поготово под сталном претњом Бугарске.

Тако су Срби одлучили да се држе у исчекујућој одбрани, у којој је све предвиђено за покретање офанзиве у повољном тренутку.

Деси се један догађај са великом последицом: то је био руски губитак Пшемисла. Несрећан дан за Србију! Официри, које сам стално виђао, испољавали су велико разочарање. Губитак тог места забележио је стварни крај руског напредовања и навестио евакуацију Карпата, Лавова, а северније, ситуација Варшаве постаје критична.

Са својом војском од двеста до триста хиљада војника, Срби су добро знали да се не могу одупрети аустријско – немачкој војсци, тако, макар и привремено, ослобођеној руског притиска.

Почев од тог часа, требало је да имају у виду само своју одбрану. Аустријанци, који се више нису мицали од прошле зиме, стварно почеше спорадичне ударе целом дужином границе.

Један од највећих напада усмерен је на Шабац.

Око један километар источно од Шапца, налази се шумовито острво наспрам села Мишар, дуго километар са двеста педесет метара ширине. Острво је тада било у српским рукама, али малобројни на целој тој дугој граници Дрине и Саве, нису могли да поставе до једну посаду од шеснаест војника. У ноћи двадесетог јуна, пробуди нас јака пушчана пуцњава настављена снажном топовском ватром. У раном јутру, сазнајемо да су Аустријанци заузели острво и побили српску посаду, узев шест војника који су успели да се спасе пливањем. Бомбардовање, које се чуло након тога, долазило је од Срба, који су засули острво својим пројектилима.

„Двадесет трећи јуни.

Већ неколико дана запажам покрет војних јединица. Кроз Шабац су прошла три ескадрона коњице. Одnose бројне понтоне према Табановићу. Дан и ноћ, кроз град пролазе кола коморе. Можда је извесна офанзива о којој се толико говорило. Да је Румунија кренула, то би било већ учињено; али са Бугарима на истоку, Албанијом на југозападу, Аустријом на западу и северу, Срби су у лошем положају за велики подухват. Ако се покрену и оставе без обезбеђења било који фронт то ће бити место где ће их напасти. То у Француској не разумеју довољно.“

Обавештавају нас свако вече да треба да очекујемо топовску пуцњаву, јер су хтели да поврате острво. Напад је покренут једне недеље у току ноћи без месечине. Артиљеријски напад је почео око поноћи и трајао је до три ипо сата ујутро. После је била густа пушчана паљба након које наста тишина, и дођоше да нас обавесте да је острво поново заузето и да је заробљено сто шездесет војника међу који ма су два официра, а

губици на српској страни били су безначајни. Почев од тога часа, није прошла ни једна недеља дана без неколико топовских пуцњева од стране Аустријанаца, углавном према Мишару. Али нису покушавали да поправе свој неуспех.

Дознајемо да су се догодили напади свом дужином обале Саве и Дунава, слични оном од двадесетог јуна. Аустријанци су изнова опипавали своје противнике.

Ако треба да је укратко представим, српска војска је састављена од три армије. Врховни командант је краљ, али његова улога у рату се састоји искључиво у појављивању пред трупима у тешким часовима, када им његово јуначко присуство буди храброст и пожртвовање. У току последње борбе, у тој улози, често га је замењивао принц Александар, веома омиљен од војника.

Стварна команда је у рукама једног врло старог генерала, војводе Путника, који је већ три пута водио Србе у победу. У његовој улози помаже му пуковник Живко Павловић.

Свака армија је хомогена и подразумева исту организацију као код нас: пешадија, артиљерија, инжењерија...

Униформа пешадије је од штофа, приближно „каки“ боје, али је, заправо, компонована од седам боја. Ова мешавина даје једну боју која се потпуно уклапа са околином. Често сам, у својим обиласцима, био изненађен појавом неке јединице на маневрима, која би искрсла из неке пољане где је нисам приметио. У току зиме, војници носе широк шињел од истог штофа, а лети, једну врсту руске блузе, потпуно једнобојне, од штофа „каки“ боје, коју стежу око појаса кожним каишом. На глави носе шајкачу од истог штофа.

Наоружани су маузеровом пушком са пет метака. Ову пушку има само први позив. Други и трећи позив опремљени су старом пушком руске производње, која

се толико загреје након десет испаљених метака да се треба застати часак пре поновног пуцња.

Бајонет, кратак, пљоснат, добро пристаје руци и веома је драгоцен за војника,¹³ за пробадање противника, јер је српски војник супериорнији у боју прса у прса. Приликом одмора бајонет постаје универзални алат. У Шапцу, где је комодитет живота био врло скучен, по-силников бајонет је пружао свестрану услугу: отварало је кутије конзерви, разбијала шећер који нам је даван у главама, кад га је било, дробила крупну сиву со – нећу стићи до краја ако вам све будем набрајао. Поред тога, пешадинац има још једну бомбу коју носи овешену о свој бок и увек у приправности. Бомба је четвртастог облика са бакарним затварачем. Приликом употребе удари се затварачем о неки чврсти предмет (камен или кундак пушке) и броји се до десет пре бацања бомбе. Ако се превише журило, ризикује се да је непријатељ врати пре него што експлодира.

Војници имају ципеле сличне нашим цокулама; али, иако су добро направљене, нису превише цењене међу овим синовима села навикнутим на њихове фамозне опанке.

Опанци су једна врста сандала од коже, које су за Србе оно што су еспадриле за наше пиринејске брђане. Ево начина како се праве опанци: комад коже у облику ђона, али по обиму шири од уобичајене величине ципела, отсе-че се и стави у воду. Када је кожа добро омекшала на њу се ставља дрвени калуп, околиш се подигне и учврсти уз калуп помоћу канапа. Остави се да се осуши, скину се канапи и опанци су готови. Ове сандале се привезу на ноге дугачким повезицама које су провучене ободом опанака и спирално се омотају уз ногу до изнад чланака.

Када су им ципеле подеране, војници радо обују своје опанке које им дозвољавају да лакше корачају. За време

¹³ На српском у тексту.

зиме 1914–1915, у оном ужасном повлачењу преко блатњавих поља на којима је било мукотрпно корачање, може се с правом рећи да су опанци и волови што су вукли кола коморе осигурали сјајну победу која је следила.

Пешадинци носе опасаче са фишеклијама, сличне нашим ловачким фишеклијама. Нема прописаних торби. Понеки имају аустријску торбу од телеће коже са риђом длаком споља. Нема резервних ципела. Терет је лаган.

На маршу, један од њих најчешће Циганин, иде на челу свирајући на ћемане. У свечаним околностима, као приликом смотре, или обично у пролазу поред неког официра, укоче свој став и пруже ногу као у некој врсти благо наглашене параде.

Официри захтевају спољашње знаке поштовања, мање него ли код нас, и дозвољавају успостављање извесне фамилијарности између себе и својих војника које често ословљавају са „брате“¹⁴, што не искључује по коју ћушку, ако је „брат“ превише тврдоглав. Када неки официр држи било какав говор својим војницима, нарочито пред ступање у бој, обраћа се са позивом „јунаци“. Та реч, која би се код нас, у тако честом изговарању, причињавала помало претерана, пријатно звучи у ушима српских војника. Тада их треба видети како, усправног тела, слушају без даха, без иједног покрета, речи које полако излећу из уста њиховог команданта.

Официри су обучени финијим штофом исте боје као и војници. Уочавају се по еполетама са два златна ширита раздвојена црвеном траком по дужини. Потпоручникова еполета има једну звездицу, две за поручника, три за капетана друге класе, а четири за капетана прве класе. Изнад овог чина, златни ширит еполете је у једном делу. Једна звездица означава чин мајора, две потпуковника, три пуковника. Подофицири имају на шапки

¹⁴ На српском у тексту.

црвени ширит, који је позлаћен код виших официра. Генерали носе еполете од спирално испреплетаних златних реса.

Виши официри носе дугачак шињел са скерлетно-црвеном поставом и великим реверима у истој боји. Официри се никад, ни ван службе, не одвајају од своје сабље, лаке и елегантне, овешене са две карике, а у односу на сабље наших официра има предност у томе што се не вуче по земљи кад се не придржава. У боју, сабљу замењују штапом кога држе у руци. Скидају своје еполете, а на главу стављају обичну војничку шајкачу, па их је тако тешко препознати. Официре пешадије разликујемо од оних из артиљерије по лампазима на чакширама; код првих су црвени, а код других црни. Поједине јединице коњице, посебно краљевска гарда, разликују се по црним чакширама, црвеним чакширама и плавим долмама. Почев од 1904, са новом политичком оријентацијом која постаје отворено профранцуска, артиљерија се наоружава из наших фабрика; опремила се нашим топовима калибра 75 милиметара.¹⁵

Тешка артиљерија коју поседује српска војска састоји се од топова заплених од Аустријанаца. Видео сам дивних примерака које је вукло до десет па и шеснаест волова. Запленила је и извесна количина муниције у исто време када и топови, али недовољно да би се постигао ефикасан резултат.

Откако је почела епидемија тифуса, санитарска служба је потпуно реорганизована под руководством генерала Генчића, уз каснију помоћ бројних француских лекара, који су постепено, колико је то дозвољавало опадање епидемије у земљи, били позвани да се укључе у војни санитарски сервис.

¹⁵ Видети *Српске победе, Брегалница, Са српском војском, Српска епопеја...* од Анрија Барбија - Henry Barby (прим. прев.).

Посетио сам многе пољске болнице, све смештене у ближој позадини од линије Саве и Дунава; њихова организација је добро спроведена; вешто су заклоњене у близини саобраћајних линија. Њихов положај би био од користи да је покренута планирана офанзива.

Авијација је готово потпуно поверена Французима под командом енергичног и спретног мајора Витре,¹⁶ који је организовао и управљао са задивљујућом вештином извиђачки сервис.

Истог дана када смо стигли у Шабац, наша три авиона слетеше на маневарско поље. Често су се виђале те лепе птице у надлетању изнад града; уосталом, њихови злокобни противници нису пропустили прилику да чине исто толико. Становници су брзо научили да разликују једне од других, и било је занимљиво видети како свак окреће поглед у небо чим се зачује бука мотора издалека, понекад с узвицима: Французи! Французи!, а понекад у страху од бомби, уз узвике: Немачки!, склањајући се у куће, док се непријатељ не изгуби са видика. Али тог дана, авиони су се спустили на земљу, а пошто се овај доста редак догађај подударао са нашим доласком, пронела се вест да смо стигли ваздушном линијом, да би избегли неугодност српских, готово непроходних, путева.

Француски авијатичари, који су располагали значајним материјалом, учинили су велике услуге својим непрестаним извиђањем и храбрим нападима, тероришући Аустријанце и спречавајући тако планска бомбардовања, без војне потребе, по цивилном становништву. Сваки пут када су се догађала таква недела, аустријски градови су бомбардовани за узврат из одмазде. Такође су више пута оборени аустријски авиони. То је будило веома живо одушевљење код наших савезника.

Што се тиче инжињерије, не знам тачно у чему се састоји. Видео сам само неколико група људи из железничке компаније, који су од униформе имали шапку украшену једном ознаком са два крила какву имају наши авија-

¹⁶ Исто.

тичари. Сваки је одевен по свом нахођењу, без оружја, а носили су, један крампу, други лопату, трећи ћускију...¹⁷ Можда је постојало нешто друго, али ја говорим само оно што сам видео. Улога ових група се састојала, без сумње, у рушењу оног што би могло да послужи непријатељу. Од тога сигурно има користи, али то није довољно.

Комора се регрутује путем реквизирања свих најбољих кола код сељака, као и њихових најбољих волова. Кола су углавном добро покривена церадом, а коморције су одабрани из трећег позива или међу регрутима.

Први позив, који чини ударну снагу војске, то су војници од 21 до 23 године; други позив, војници од 33 до 39 година; трећи позив, од 40 до 46 година.¹⁸ Регрути од 19, 20 и 21 годину, мобилисани су тек у последњем часу под инвазијом и чак за време инвазије. Никад нису увођени у пукове и, према томе, нису служили војску. Позвани су готово у циљу да се уклоне од лошег непријатељског поступања и да се могу касније опремити и оспособити на неком другом месту.

У вези војске, да кажем коју реч о комитима. То су добровољци оба пола, који, жртвујући живот, делују у терорисању непријатеља, било бацањем бомби, уништавањем усамљених јединица, било уништавањем складишта намирница и муниције, или саобраћајних линија, мостова, тунела... То су у неком виду, наследници некадашњих хајдука.

Жене које се боре у редовима редовне војске и носе војничку униформу, такође се називају комитима. Физички изглед младих српских девојака са села пристаје овом прерушавању, и не могу се препознати на први поглед међу својом браћом.

Неке од ових добровољки истакле су се приликом првог и другог аустријског напада, а многе су биле рањене на првим борбеним линијама и у борби прса у прса у

¹⁷ Томсон је овде видео раднике железничке пруге (прим. прев.).

¹⁸ Први позив, 21 до 30 год.; други позив, 31 до 38.; трећи позив, 39 до 45 година, Анри Барби, *Српске љубеде*, (прим. прев.).

рововима. У једном периоду било их је у великом броју међу рањеницима у ваљевским болницама.

Влада не охрабрује ове изливе патриотизма, али им је одобрена извесна дозвола; то је неизбежна ствар у земљи где се контрола не може упоредити са оном што постоји код нас.

Сталним повлачењем крвавих одмазда од стране непријатеља, у којима су често жртве невини становници, атентати нередовних чета више ометају него што помажу војне операције. Аустријанци су много страховали од комита. Када су ушли у Шабац приликом своје друге офанзиве, оклевали су неколико дана док се нису усудили да провиरे у унутрашњост кућа. Доношени су им столови, столице, храна и пиће, а све док би јели и пировали, нису запостављали непрестано надзирање врата и прозора кроз које се могло запуцати на њих.

На једном нашем путовању у Ниш, срели смо у возу једну младу девојку, комиту.

Одевена у уобичајено одело које је прекривао шињел, а косом скривеном испод шајкаче, никад је небисмо прозрели да нас један официр није упознао са њом. Скромна и повучена имала је, ипак, одважно и одлучно држање које нам је оставило добар утисак. Рањена већ два пута, путовала је у Прилеп, у Македонију, да преузме неку помоћну дужност.

Шабац је, такође, имао свог малог јунака комиту. Тај малиша од четрнаест лета, прошле године се прикључио пуку у коме је погинуо његов отац. Увек у првим редовима, био је рањаван четири пута. Принц Александар дао му је чин наредника и подарио му прописну сабљу, направљену по његовој мери. Његова породица, коју је подржавао својом платом, становала је у Шапцу. Када је долазио на допуст да је обиђе, забављао нас је својим одлучним држањем; усправљао је свој ниски стас да не изгуби ни један палац висине и држао се врло поносно када су му се официри обраћали с уважавањем.

LES RUINS DE LA VILLE DE CHABATZ.

COMPTON'S 1/2

IV

ПРЕДЗНАЦИ ОЛУЈЕ

У Шапцу ми протече неколико месеци, испуњених лекарским обавезама о којима ћу, како сам већ рекао, говорити што је могуће мање. Затим се, мало по мало, хоризонт помути. Почињемо да се осећамо изложеним јаснијој опасности. Схватамо да озбиљни догађаји који су се збивали у даљини могу изненада донети жесток одјек.

Новости су нам стизале са закашњењем, понекад пессимистичке, понекад оптимистичке, и примали смо их с извесном нехајношћу. Живели смо од данас до сутра, у потпуном незнању свега што је могло да буде забрињавајуће да смо бринули о томе. Напротив, та неизвесност је створила тешњу интимност у нашој уској средини и лако смо је прихватили.

Рад се настављао: тифусна грозница је заустављена захваљујући пелцовању, а пред крај августа нађе се у неку руку замењена маларијом. Срећом били су ретки тешки случајеви у овом оболењу, иако је у једном периоду оболело готово сво становништво.

Да само поменем моје најуже окружење: мој поси́лни, тумач Лазар, Милица, једна мала сиротица која је долазила сваког дана у кућу, жандар Александар и четворица аустријских заробљеника који су били у нашој надлежности, сви су оболели готово у исто време. Моја жена и ја били смо поштеђени.

Више није требало вршити дезинфекцију, те сам запослио своје људе на затрпавању великих бара воде ко-

је су се налазиле у граду и где су се бујно множили комарци, разносиоци епидемије.

При крају лета, дошло је до осетног поскупљења намирница. Увек смо имали само црни хлеб, лош и слабо припремљен, кога смо, уосталом, скупо плаћали, четрдесет центима од франка по килограму. Прављен од плеснивог брашна и недопечен постао је одвратан. Мали и мршави пилићи који су се могли лако добити минулих месеци, продавани су четири и пет франака по комаду.¹⁹

Пиринач, каквог Французи дају перадима, кошта два франка за пола килограма, тако исто за гриз, кромпир се попео на педесет центима од франка по килограму. Потом је недостајао. Баште нису биле обрађиване, а зима се најављивала претећом, једнако у погледу прехране, која је постала проблематична, као и због приближавања хладноће која је почела да се осећа у септембру, а која је, како кажу, жестока колико је летња врућина несносна. Жене и деца су били скромно одевени и недостајале су им ствари за најосновније потребе.

Пуковник Армије спаса,²⁰ господин Говерс чија је ефикасна и практична помоћ већ помогла многе жене и младе девојке (све оне које су желеле да се запосле) да поштено зараде мало новца, дошао је на иницијативу која може да приближно реши велики проблем прехране. Тражио је, и добио, од Скупштине ослобођење од царине свих прехранбених производа од преке потребе, затим њихов бесплатан транспорт железничком пругом до Ваљева, а одатле колима из коморе. Ове намирнице, које ће испоручивати Холандија и Америка по најнижим ценама, требало је да стигну преко Солуна и да се продају најсиромашнијим становницима по производној цени. Неколико хиљада франака, које би без камате посудили богати трговци, требало је да омогући

¹⁹ Од почетка Првог светског рата франак губи златну подлогу и вредност му је знатно опала. (прим. прев.).

²⁰ L'Armée du Salut.

куповину првог транспорта, а касније да им се то надокнади од продаје. Тако раздужени, ако систем покаже добре резултате, могло се посудити други и трећи пут, све док не престане то стање које ствара зависност.

Овим споразумом, господин Говерс одмах отпутова у Солун да план спроведе у дело. Додаћу да је окружни начелник Шапца једног дана примио обавештење да ће роба бити упућена. Нажалост, то је било почетком октобра када смо већ предузели предострожности за евакуацију оно мало средстава што се налазило у граду. Начелник је телеграфисао да се одгоди пошиљка и добро је учинио.

Али, да не претичем!

Питање одеће било је делимично решено пријемом два значајна сандука од француско-српског Комитета: у једном су били чаршави, а у другом мушке кошуље, гаће и чарапе. Ништа за жене и децу. Пошто у Шапцу није било мушких, изузев војске, дали смо војницима све што је могло да им одговара.

Поред тога, Срби се не служе чаршавима пошто немају кревете и леже обучени. Тако нам је дошла идеја да употребимо чаршаве за прављење кошуља. Бројне девојчице, беспослене због затворених школа, одмах дођоше да се уче шивењу под надзором жена и младих девојака, које су уз то биле плаћене јер су и саме правиле одећу која је дељена, према потреби, дечацима, малој деци и старим женама неспособним за шивење.

Тако је изванредан број младих девојака имао редовну и сигурну зараду захваљујући резервама које је послала енглеска добротворка, леди Пеџет²¹, за помоћ најсиромашнијима.

²¹ Леди Пеџет (Leilla Wewyss Paget), била је на челу прве јединице Српског потпорног фонда која је у новембру 1914. год. из Енглеске стигла у Србију. Њена болница била је смештена у околини Скопља. Леди Пеџет била је у добровољној мисији у Србији и током оба Балканска рата.

Свакодневно је вршена расподела хлеба, мяса, млека, јаја..., онима који су били лишени средстава.

Тако се Шабац након преживљених најгорих невоља, нашао на почетку јесени у релативно напердном стању. Улице и куће биле су чисте. Престале су смртоносне епидемије. Болница је цењена и дивно је радила. Живот је био скуп, али су све жене могле да зараде помало новца. Предузете су мере да свако може да нађе што треба за исхрану и грејање. Међу становницима је владало извесно задовољство.

Али то није могло да траје. Србија је имала пред собом још доста других искушења!

У мојим записима из дана у дан читам:

„Шире се гласине да је Бугарска дала негативан одговор четворној антанти и да је заузела Зајечар и Неготин код бугарско-аустријског грлића, близу бугарске границе. Војска почиње да напуста наш крај, путем за Ваљево, а одатле се не зна где ће; верује се на бугарску границу.“

Међутим, Четворна антанта покушава да удеси ствари, нудећи Бугарској Македонију и луку Кавала, ако пристане на нашу страну.

Још увек се надало, али, делећи мишљење многих Срба, нисам имао поверења.

Још читам своје записе писане на брзину:

„Девети септембар.

Један неуобичајен покрет трупа, пролази коњица, тешки топови које вуче шест волова, одлазе према Ваљеву. Отишао је наш пук првог позива, а заменио га је један из другог позива. Физичко стање војника је слабије, њихова пушка не вреди много. Прегреје се након десет пуцњева. Да ли то значи да нас напустају

у Шапцу? Вести су противуречне и сваки је забринут. Србија прихвата ноту Четворне антанте, али је Бугарска одбацује. Говори се о офанзиви против Бугарске од стране свих њених балканских суседа потпомогнутих од Француске, Русије и Енглеске, у случају да се Бугарска стави на страну централних сила. Ако се стварно дозволи Бугарској да затвори линију за Солун, не само Србија, него би се, за два месеца и Русија нашла без путног правца за своје снабдевање. Остаје Владивосток, али је предалек. За то време, Бугарска оклева, а Русија се повлачи.“

У том часу, Србија је била спремна икад раније, као ни у једном тренутку њене историје.

Заразне болести излечене, њена војска опорављена вишемесечним одмором и вежбама, њена складишта добро попуњена, била је реални адут у рукама Четворне антанте.

У разговору никад нисам чуо ни једног Србина који је гајио илузије у добронамерност Бугара: „С њима се не може сарађивати без присиле, говорили су, не може се споразумевати са вуковима.“

Србија је била спремна, њене најбоље трупе нестрпљиво су очекивале да јуришају против неверне браће. Бугарска још није била мобилисана, али су биле очигледне њене непријатељске намере. Само је требала једна реч да ова храбра српска војска згњечи змију у јајету.

Са друге стране, иако су нас Аустријанци засипали гранатама с времена на време, као и остале градове уздуж фронта, нису завршили концентрацију, те никаква офанзивна помоћ не би стигла Бугарима.

Пропуштена је повољна прилика.

Неколико богатих људи из Шапца, који су се вратили у току лета, спаковаше ствари и опет отпутоваше у

унутрашњост, чак и у Београд, где су се осећали сигурнијим, иако близу фронта, али одатле, захваљујући железничкој прузи, могу лакше да беже.

Свак је послао понешто ствари у склониште. Са своје стране, спаковао сам велику количину оружја што сам прикупио, или добио од мојих пријатеља, српских официра. Поред колекције празних граната свих облика и величина, имао сам једну другу, прекрасну колекцију старих и савремених бајонета, турских, руских, аустријских, српских – разних величина и модела. Стари српска бајонет био је дугачка, шиљата и троугласта, доста слична мом. Савремени српски бајонет је кратак и пљоснат, исти као и аустријски, и личи на бајонет енглеске армије. Имао сам, такође, врло занимљиве бајонет-сабље, дужине шездесет центиметара, врло широке. То је, изгледа, оружје аустријских болничара. Додајте тамо шест различитих пушака, турске и српске старе предмете од изрезбареног бакра: тањире, вазне, чутуре..., све до једне занимљиве лампе, направљене од топовских граната. То је напунило осам сандука.

„Двадесет четврти септембар.

Јуче у недељу,²² пред вече, Аустријанци су нас бомбардовали. Неколико граната је пало на град. Каноада је престала у ноћи. Легли смо мислећи да ће сигурно поново почети у рано јутро, али већ у пола један, пробуди нас жестоко бомбардовање и непрестана пушчана и митраљеска ватра. Куршуми су фијукали изнад куће, док су гранате експлодирале унаоколо. Обукли смо се на брзину у предвиђању могућег искрцавања преко реке. Многи становници су напустили своје куће и побегли у околна села. Јутрос сам дознао да је мој тумач, Лазар, отишао да одвезе своју фамилију у Јевремовац код својих пријатеља.

²² Томсон греши: 23.септембар 1915, био је четвртак (прим. прев.)

Дошао је мајор Б. да нам прави друштво. Разговарајући весело пили смо кафу, у исчекивању да бука престане.

Јутрос нам јавише да нико није настардао. Српски официри ми кажу да нису испалили ниједно пушчано зрно, нити иједну топовску гранату. „Чекамо и ћути-мо“,²³ кажу ми уз осмех. „Нема ни муниције ни расипања у ноћи“. Ако је бомбардовање имало за циљ да открије положаје српске артиљерије, било је узалудно.

Нашли смо један метак заглављен у командантовим вратима. Други су улетели у унутрашњост апотекаркине куће. Сва штета се своди на неколико разбијених прозора. Ипак, више породица напуста град, а много је кола натоварених намештајем која се крећу према Ваљеву.

У зору, болница је била опкољена колима која су дошла по болеснике; пустили смо известан број да отпутују.

Време је топло и лепо. Нечује се ништа; заборављамо да смо на фронту.

Ево и једне разоноде! Око подне, гледамо како пролазе сватови у дугачкој колони од најмање десетак кола, која долазе из једног суседног села. На челу колоне су кола младожење. Младожења, обучен у свечано одело седи уз свог старог оца. Млада се налази у другим колима у друштву кума и девера. Кола и коњи су окићени везеним пешкирима који се лепршају као мале заставице. У осталим колима следили су сватови, док су дечади предводили и пратили поворку.“

„Двадест пети септембар.

Капетан Д. је премештен из Богатића у Обреновац, а његов помоћник, поручник Б., упућен је у српску

²³ Фонетски на српском, а у преводу на француски стоји: “ослушкујемо и чекамо” (прим. прев.).

војску. Шабац, ето, остаје најсеверније место наше медицинске мисије у Србији. Капетан Д. дође да нам повери медицински материјал из Богатића.

Бугарска се мобилише. Грчка исто тако, што нас посебно умирује, јер је Грчка везана са Србијом једним уговором о савезу. Ако Бугарска нападне Србију, Грчка је дала своју реч да прискочи у помоћ Србима. Колико год била мала помоћ од савезника, то ће задржати Бугаре и дозволити Србима да се окрену својој одбрани на обалама Саве и Дунава. Питам пријатеља начелника, господина Лазића, да ли мисли да ће Шабац бити брањен:

– Да, можда мало – одговори он.

Пред овим недовољно охрабрујућим вероватноћама, а пошто треба да одем у Београд кроз три дана (да лечим један зуб који ме ужасно боли), одлучих да понесем своје ствари са собом, да их сместим у Рачи на сигурно место... релативно, јер ништа није сигурно! Ако се, као што се претпоставља, покрене општа офанзива уздуж Саве, Дунава и Дрине, ако Бугари ударе са истока, а Албанци се умешају на југозападу, ми ћемо бити готово потпуно опкољени. Сва срећа што ће нас Грчка штитити на крајњем југу.

Ако замислимо напад на Француску, који би се истовремено протезао на фронту Sabl-d'Olona на западу, пењући се на север, продужујући се уздуж обале Ла Манша, силазећи на истоку уздуж наше границе до Монака. Да је још Атлантски океан, од Саблеса у Шпанији, замењен једном планинском земљом без путева, без средстава и насељеном отвореном непријатељским становништвом. Ето, такав је проблем коме се Срби морају да супротставе на почетку ове нове битке.“

„Двадесет шести септембар.

Јуче увече, док смо вечерали, једна страшна експлозија затресе цели град. Прозори се тресу, тањире поскакују... Мислио сам да је експлодирало неко складиште муниције. Али мој неустрашиви Александар, наврати из свије ноћне патроле да ми објасни ову необичну грмљавину. Аустријанци су бацили у матицу реке бројна дрвена дебла да активирају mine које су поставили руски артиљерци на Сави. Једна од њих је експлодирала.

Људи настављају да напуштају Шабац. Обавештени смо о једном незваничном упозорењу, намењеном најугледнијим људима у округу, у коме им се саветује да се неупадљиво склоне у унутрашњост. Али начелник има наређење да умири и обавезе становништво да остане.

Шеф наше мисије у Шапцу, санитарски мајор Б., прими депешу којом је позван у српску војску.

Пропаде моје путовање у Београд. Остајем сам, не могу да напустим место и, за сада, одустајем од тог путовања.“

„Двадесет девети септембар.

Одлазак санитарског мајора. Ја остајем сам у мисији у Шапцу.“

V

ПОСЛЕДЊИ ДАНИ У ШАПЦУ

„Шести октобар.

Прошла је недеља дана од мајоровог одласка. Догађаји се убрзавају, а ови записи, започети у релативном миру, можда ће се завршити у жеци боја. Има четири дана откако су Бугарска и Грчка мобилисане. Четворна антанта је упутила ултиматум Бугарској налажући јој да изврши демобилизацију, или да ступа против Турске. Крајњи рок извршења истекао је јуче у четири сата и све наводи на уверење да ће се, уместо другог одговора, Бугарска бацити на Србију. Са друге стране, Аустријанци и Немци ће напасти на целом фронто од Дрине, Саве и Дунава, да ударе Србе с леђа.

Овде, ја сам на погодном месту, било да примим куршуме и парче гранате, или – најгора ствар – да паднем у заробљеништво. Ниш ћути, нема наређења. Остати или не остати ако Аустрија продре победнички, то је битно питање. Када бих знао да ће ме Аустријанци оставити на мом месту да наставим своју медицинску дужност не би било двоумљења. Са друге стране, ако се од данас до сутра одлуче да ме депортују у неку тврђаву у Аустрији, то није ни мало весело!“

Једна Шапчанка, која се неочековано вратила из аустријског заробљеништва, тврдила ми је да Нем-

ци шире гласине да имају милион војника за напад на Србију. Немци ће да навале на границу од Румуније до Обреновца. Остало, од Саве и Дрине, биће поверено Хрватима и Мађарима. Што се тиче распореда и националности трупа, наставак догађаја је потврдио ово обавештење. А што се тиче броја војника, верујем да је био претеран. Али, примећује се вештина у отпремању заробљеника у родни крај с налогом да шире такве гласине. Наравно, када се један део обистини, већ уплашен народ лако може поверовати да је све тачно.

Нема никаквих новости о Русији, која је у последње време имала неколико успеха. На француској страни, један значајан напредак изгледа сигуран. То је битка у Шампањи.

У Солуну се искрцава сер Џон Хамилтон, командант галипољских трупа, и његов главни штаб.

Начелник ми је послао двоја кола са воловском запрегом и саветује ми да евакуишем личне ствари. Послао сам два сандука у које сам спаковао све најважније што сам имао од одеће, рубље, ципеле, животних намирница... и „успомене“ (старо и савремено оружје). Користим прилику да пошаљем и један сандук поручника Л., кога је оставио овде, и четири пакета серума и лекова.

Кола су таман била спремна за полазак кад одјекну једна страховита експлозија. „Још једна мина, помислио сам; монитори хоће да себи прокрче пут“; али једва што сам скончао своју мисао кад отпоче стварно бомбардовање. На улицама наста паника уз узвике: „Монитори! Монитори!“ Потом је, неко време, владала само бука команде.

У обичном бомбардовању, топови су доста удаљени и углавном се чује само експлозија гранате. Али, са монитора – јер су то стварно били они – који су на шесто

метара од нас, бука испаливања и експлозија гранате се чује подједнако добро. Мало по мало, навикавамо се и почињемо да нагађамо: „Овај хитац је за начелство, а овај за телефонску централу, овај за болницу...” када се нагло сруши лавина малтера након заглушујућег праска: „Овај је за нас!” Граната је експлодирала у соби мог тумача, Лазара.

Када је наступило затишје, многи људи почеше да припремају кола и журно слажу своје највредније ствари. Поред осталих, апотекарка дође трчећи да нам каже збогом. Напола узбуђена, напола весела, јер чим престане бомбардовање свака се весели, она нам рече: „Испричала сам вам прошлогодишњу бежанију, сада ћете видети другу бежанију, а можда и ви с њом кренути.”

Мало касније кола почеше да дефилију. Овог пута опомена је била озбиљна, а становништво које се прошле године превише напатило и које није вољно да поново види Швабе, не чека ниједну секунду.

То је једна права процесија која одлази из самог Шапца и села што се налазе северније. Пролазе кола у којима су збијена деца, старци, теписи и сандуци, а за њима иду жене гонећи стоку. Никад не бих веровао да се може организовати такав покрет за неколико часова. Људи журе да стигну пре ноћи до села у унутрашњости. Сви у немој колони дефилију нашом улицом, још јуче тако настањеном.

А пред вече, ми примећујемо да смо њени готово једини преостали станари. Закључана су сва врата. Две три особе, које још нису отишле, излазе из својих кућа са својим покривачима и малим завежљајем – вероватно предмети до којих им је највише стало – и опраштају се са нама,²⁴ одлазећи да преноће у првом селу.

²⁴ Томсон помиње своју жену само три пута у целој књизи, али је она присутна кад говори у првом лицу множине (прим. прев.).

Ако буде бомбардовања вечерас, то ће бити по пу-
стом граду. Бежанија је почела.

„Седми октобар.

Провео сам ноћ у болници, из које хоће да беже сви
уплашени болесници. Донето је неколико рањеника,
међу којима је један човек са готово отргнутом ру-
ком и једно дете са смрскомом шаком коју сам морао
да одсечем. Погинула су двојица старих људи.

Изгледа да су Срби, у опасности од монитора, напу-
стили острво Мишар. Конвоји рањеника из Дренов-
ца, где је била жестока битка, заустављају се овде,
а пошто сам био једини лекар, проводим целу ноћ
превијајући их. Инсистирам да остану они који ми се
чине неспособним за транспорт, пошто су рањени у
главу, стомак, или у груди; али српске власти, проце-
њујући да је Шабац превише изложен, неће нипошто
да их овде сместе, и евакуишу их у зору. То је веома
штетна одлука за те несрећнике!

Начелник Лазић, налази да је сигурније да се болни-
ца евакуише. Сви болесници ће бити упућени својој
кући, изузев тежих случајева који ће бити смештени
у релативно сигурном селу, Велика Врањска, удаље-
но осам километара одавде.“

„Осми октобар.

Дошло је четрнаест кола са воловским запрегама
да преузму болеснике. Искористио сам прилику да
утоварим санитарски материјал наше мисије. От-
пуштено је сво болничко особље, изузев Душана,
једног младог болничара који остаје са мнош. Две
болничарке, Ружа и Ната, не знају где да иду, те им
саветујем да се прикључе конвоју кога води економ
болнице, који је послао своју породицу у Ваљево.
У селу Велика Врањска, болница је инсталирана у
школи. Кажем „инсталирана“, у ствари, престала је

да ради након два дана, а болесници су упућени у Ваљево.“

„Девети октобар.

Монитори се поново појављују у ноћи, пловећи према северозападу, где су штитили искрцавање Аустријанаца на Кленаку, петнаест километара одавде. Аустријанци су заузели бусију иза једног насипа кога Срби не могу да нападну због ватре са монитора.

Допремљени су ми нови конвоји рањеника у току ноћи.

Отишао сам да видим болеснике у Великој Врањској. Школа се налази на живописном месту, у средини једног воћњака. Кад сам стигао, било је занимљиво видети их све заједно како готово весело ручају испод једног великог дрвета. Да то нису били рањеници, и да није пуцњаве топова што се непрестано чује неколико километара од нас, могло би се поверовати да је то излет.

На повратку из Велике Врањске, нашао сам на путу потпуно нову аустријску пушку, коју је сигурно бацио неки војник који ју је донео од Кленака.

Када сам стигао, разговарао сам са капетаном који је био на острву у тренутку евакуације. Војници су били заклоњени у својим рововима уз обалу реке и нису могли ни да провире, а да их монитори, који су их надвисивали, не заспу картечом:

- Причињавали су нам се као огромна чудовишта поред нас – каже ми капетан. То ми није било тешко замислити.

Прича се да су дипломатски представници Четворне антанте напустили Софију. Руски, тобоже болестан, остао је сам.“

„Десети октобар.

Претпрошле вечери болница је остављена у потпуном нередy: свуда расута слама, гвоздени кревети

испретурани; остављен је утисак ужурбаног одласка. Слама је спаљена и све је почишћено. Сале су опране, паркет премазан петролејом, кревети постављени у ред. Ако нам Шабац остане, болница ће бити спремна за рад. Ако будемо принуђени на одлазак, у најмање, улазећи, Швабе²⁵ неће помислити да смо бежали...

Више нема болесника. Ко је још остао у Шапцу? Сиротиња и Цигани. Ах! бомбардовање лечи боље од лекова. Више нико нема времена да се брине о свом здрављу. Али сваког дана имам рањенике који долазе из Дреновца, из Црне Баре и других бојишта на Сави и Дрини. Не остају дуго; после превијања, евакуишу их још даље.

Ми напуштамо нашу кућу, јер смо сада потпуно сами у овом делу града. Срби очекују искрцавање и кажу ми да ће се одупрети неколико часова, борећи се на улицама, што ће омогућити трупам да се повуку. Сместисмо се поред начелника. Сви станови су празни па може да се бира.

Међутим, вести су охрабрујуће. Изгледа да се француске трупе искрцавају у Солуну са артиљеријом да се супротставе Бугарима. Говори се о двадест хиљада војника. Помишљам о вардарским клисурама, о недостатку путева, о оној јединој железничкој прузи тако близу бугарске границе. Та помоћ ми се причињава веома далеко од нас!... Ипак, то су добре вести. Усто, у Дреновцу, близу Кленака, Аустријанци су озбиљно начети, мада се још увек држе иза насипа одакле се не могу одбацити, кажу ми рањеници који долазе. Топ грми, у даљини, и сасвим близу. Прича се да се нешто догађа у Београду и Обреновцу. Регрути, који су већ били позвани и враћени у два наврата, данас

²⁵ Има неколико српских израза који се посебно допадају Томсону и често их употребљава у свом тексту (прим. прев.).

пролазе у великом броју. Овај пут, то је одлазак у неизвесност...

У обиласку неколико болесника у граду, нашао сам малочас две велике, неексплодиране мине од 155 милиметара.“

„Једанаести октобар.

Поново бомбардовање. Граната је срушила једну кућу удаљену шездесет метара од нашег ранијег стана, а зрна су продрла кроз прозоре у наше бивше собе. Милица, која је ишла по воду до артерске чесме, видела је три гранате како падају на трг близу ње и право је чудо како је остала читава.

Има неколико дана како ме звала Баба,²⁶ Миличина бака, у вези мале, која се разболела. Када сам стигао, нашао сам узбудљиву представу: у дворишту једне тањиге за које је упрегнута једна рага; на тањигама је већ смештено неколико пакета и један сандук у коме је било све што поседује Баба, која се спремала да смести дете. Али је девојчица, ухваћена жестоким нападом грознице, дрхтала и цвокотала зубима немоћна да устане ни да говори. Међутим, обадве су хтеле да крену, толико их је хватао страх од поновног доласк Шваба. Када се девојчица смирила с кинином, саветовао сам им да оду до болнице у Великој Врањској, те оне одмах кренуше. Али већ сутрадан, тамо нису имале шта да једу, а пошто нису имале новца, ништа нису могле да купе. Тако се Милица врати к мени у Шабац, где смо сваког дана, како сам већ рекао, могли, захваљујући леди Паџет, доделити нешто хране, сада једини извор за многе невољнике.

Милица је храбро пешачила свако јутро и тако успевала да храни своју стару баку.

²⁶ Тако Томсон назива Миличину баку у даљем казивању (прим. прев.).

Овуда је прошло двеста заробљених Аустријанаца, од којих су двојица официри, и два заплена митраљеза. То је плен из битке у Бадовинцима близу Лешнице, а то јунаштво је дело мајора Х., са којим смо се упознали овог лета.

Борба је била тешка. Аустријанци су прелазили Дрину у великом броју чамаца. Срби су их напали пре него што су успели да се искрцају. Чамце су потопили бомбама.

После подне дође и мајор. Увек је свеж, ведар и пун помета. На моја питања одговара слегањем рамена; скромно се осмехну, и растајемо се уз срдчан стисак руку. Он зна да сам пријатељ, једнако ганут као и он пред опасним догађајима који почињу да прете његовој отаџбини.

Изгледа да је непријатељ заузео Београд, Обреновац и Смедерево. Бугарска се не миче; чека погодан тренутак.

Начелник телеграфише пуковнику Божидаревићу, команданту крагујевачког арсенала, молећи га да пошаље некога по мој ауто у Рачу и да га чува до мог доласка.“

„Четрнаести октобар.

Од прекјуче влада затишје и неизвесност. Немамо никаквих вести ни од наше мисије, а ни од Срба. Начелник нам каже да ништа не зна, а и он изгледа нагрижен од бриге. Готово сво становништво је напустило Шабац. Једини знак живота је ноћно пролажење рањеника.

Седми српски пук који је био у Дреновцу, премештен је у Јевремовац као резерва.

Прича се да су Баварци заузели Београд, па се Грчка супротставља пролазу француско-енглеских трупа; има упорних гласина о бугарском нападу на пругу Солун – Ниш, у Врању.“

„Шеснаести октобар.

Ово подручје се расељава сваког дана. Бежанија непрекидно дефиљује. Видим како пролази шеф стани-

це локалне пруге Шабац–Лозница. На његовим запрежним колима је једна каса.

– Где идете? – питам га.

– Да сместим касу на сигурно.

– А мали воз?

– Готово је, не иде више. Јуче смо онеспособили локомотиву.

– Значи, ви одлазите?

– Да, али... вратићу се – одговори он, ошину свог коња и оде.

Цели дан бомбардовање, сасвим близу, на западу.

После подне код мене дође начелник. (Виђамо се често.) Вести никад нису биле боље. Французи су постигли значајне резултате код Струмице. На Дунаву и Сави, непријатељ не може да се пробије. Бугари су одбачени и Срби су прешли на бугарску територију.

Усто, начелник је коначно добио вест од своје жене која је остала у Београду. Један жандар, пошто ју је одвезао у Врњце, навратио се овде и испричао нам да је заузимање Београда било једнако брзо колико и неочекивано. Жестоко бомбардовање је трајало шест сати. Све је порушено. Има много мртвих, поготово међу особама које су покушавале да беже у то време.

Једна граната је експлодирала у соби госпође Лазић неколико минута пошто је напустила свој стан да се склони на нижим спратовима.

Све сабрано, вести нам нису оставиле лош утисак. Али, око десет сати, начелник прими наредбу да се евакуише Богатић и то ноћу, и предвиђа да ће му, из часа у час, стићи исто наређење и за Шабац.

У поноћ, нагло нас пробудише ударци у врата. То је био мој жандар, Александар, који ми доноси поруку од начелника: Верујем да још ноћас можете спавати у миру, али будите спремни за одлазак сутра од првог часа.“

VI

БЕЖАНИЈА

Након начелниковог упозорења, ми смо поново мирно заспали, али по његовом савету, већ од пет сати, били смо на ногама и почели да се спремамо за одлазак.

Мој тумач Лазар, који се вратио, пошто је сместио своју породицу код пријатеља у Јевремовац, рече ми да више нема ни минуте за губљење, да су сви отишли: руска мисија, пошта, жандармерија и начелник. Ми смо последњи, а и њему се такође жури да кренемо. Чича је засео на седишту старе кочије. Драгомир води кола на којима је наслагано неколико ствари које су нам остале, ћебад и шатор. На узвик: „Напред“, колона крену. Топ грми лево и десно, виде се бели облаци од експлозија граната, зрна звижде на све стране: идемо ћутке и убрзавамо корак да изађемо из дугачке улице која је на правцу гађања. Преко поља се крећу две чете према Сави да осигурају повлачење. Можда су Швабе већ у граду.

Путовање је јадно. Путем, где је блато дубоко десет центиметара, идемо укорак са свим невољницима који око нас носе на леђима свој свежањ покривача. Ноге падају у блатнаву земљу преко чланака. Деца не могу да иду. Свак је кренуо празног стомака, јер од јуче није било хлеба у Шапцу. Многи се заустављају у Јевремов-

цу. Наш сироти Чича сrete људе из Табановића, који му рекоше да су сви његови остали и да су Швабе већ прешли Саву.

Пролазимо кроз Велику Врањску да видимо да ли је болница уредно евакуисана. Све је још ту, у очекивању кола. Особље нестрпљиво тапка у месту, док економова крава, тиха и мирна, спокојно пасе. Ту су, такође, Милица и њена бака која нас моли да поведемо малу. Наша кола су већ претрпана, а не знамо како ћемо се прехранити, ми и наша четворица људи, двојица кириџија, тумач и болничар. Али мала је тако вредна да смо је заволели; ићи ће с нама. Економ обећа да ће се старати о Баби, коју ћемо наћи у Ваљевоу.

Треба живети у Мачви²⁷ и путовати за време кишних дана да би се стекла представа о нашем путовању. На путевим је гужва од пешака, кола и дугачких редова ко-море са воловским запрегама. При најмањем успону све се зауставља и треба гурати кола. Када се волови оклизну и поклекну на колена у блату, све се запречи. Петсто особа ће проћи поред без притицања у помоћ. Стижемо у једну крчму где нађосмо што треба за скроман оброк; ту нам рекоше да смо прошли пут за Владимирце који скреће улево. Пошто нам је начелник зака-зао састанак у Владимирцима, враћамо се назад, према Шапцу. Тек што смо кренули у том смеру кад сретосмо целу колону амбуланата које прате два француска мајора, Фало и Корвизи. Они ме посаветоваше убедљиво да не губим време: „Идите што брже за Ваљево. Немци ће можда стићи пре нас.“

Пред вече стижемо у село Бошњак, препуно регру-та, избеглица и евакуисних амбуланти. Немогуће је на-

²⁷ Ради се о Поцерини, али Томсон вероватно мисли да се сав крај око Шапца зове Мачва.

ћи било шта за јело, те разапесмо шатор. Чим је свануло јутро, пожурисмо на пут, и стижемо у Коцељево. Сустиже нас конвој шабачке болнице. Сав материјал је у покрету, ту су болничарке и економ, али Миличину баку нису могли да доведу. Болничарке нам кажу да нас Баба моли да не напуштамо малу, коју је ухватило тешко очајање. Чича је овде нашао свог сина Владу, младића од петнаест година. Он је сам побегао, мајка и сестра нису могле. Дирљива је Чичина радост. Смеје се и плаче, а пошто тражи од нас да задржимо дечака са нама, ми немамо храбрости да га одбијемо. То ће захтевати додатне прехранбене трошкове.

Обавестише нас да је начелник Лазић такође напустио Владимирце, и да се сви журно повлаче. У складишту интендантуре дају вреће брашна ко жели, али колико тога је остало овде. На излазу из Коцељеве волови не могу да пређу успон; точкови се сломише; конвој остаје у квару. Гурамо кола. Уз велике муке пређосмо неколико километара, а у сутон се улогорисмо поред пута. Дефиловање се наставља целу ноћ, а ујутру ево нас поново иза конвоја.

Око два сата после подне стижемо у Ваљево, које је већ почело да се евакуише. Све ствари које смо послали из Шапца, како кажу, упућене су још даље. Али где? Нико не зна.

Последњи воз је баш кренуо за Младеновац где је веза са главном пругом. Ми треба да стигнемо у Крагујевац.

Ево нашег четвртог дана путовања. Хтео сам да чекам долазак болничког материјала и материјала наше мисије, али пошто нема времена за губљење, остављам Лазара и Душана да се побрину.

Излазимо из Ваљева са пуковником Ц. Након три или четири километра пута поред Колубаре, кренусмо једном пречицом, те се прво пењемо уз један брежуљак толико стрм да смо сви принуђени да се поставимо иза сваких кола посебно и да их гурамо. Затим стижемо на један блатњави пут, и убрзо нас заустави једна набујала и неприступачна река. Растоварили смо сва кола и гурнусмо прва. Моји људи улазе у воду дубоку један метар, нагоне коње који се напрегнуше и коначно се извукоше на супротну обалу. Вода се у таласу уливала у сва кола.

Потом треба да се пренесу све ствари, а то захтева неколико прелаза преко једног брвна код мале воденице. Треба прескакати од једног до другог трупца, који су размакнути и међусобно повезани грањем. Као подлога то је грубо направљено и треба пазити да се не промаши трупац јер је река широка десет метара, прилично дубока, а матица је брза.

Прешли смо, напослетку, са свим стварима, а велики пут налазимо у Мионици.

За пет сати прешли смо пет километара, а остатак дана изгубисмо у чекању осталих официра, који су, кренувши другим путем, већ били испред нас!

Сутрадан, настављамо пут за Горњи Милановац, увек пешке, јер се јадни коњи једва мичу у овом дубоком блату. Небо је сиво; пада ситна киша. Увек иста гужва конвоја, пешака, стада стоке, жалостан и јадан дефиле.

Увече, пуковник нам одреди неку баруштину за логоровање, али, пошто наиђоше француски амбулантни аутомобили који су превозили материјал и особље ваљевских болница у Чачак, он оде с њима, а ми наставимо пут и, мало касније, наилазимо на једну механу. У

најмање, овде ћемо имати земљу, сувљу од оне што нам је одредио пуковник.

Оно што се назива механом, то су простране гостинице где понекад има соба, али је то најчешће само велика просторија где путници заузимају место како се снађу. Ову су заузели углавном регрути, и сви су испружени како било на поду, већ спавају. Понуђено нам је уточиште у кухињи коју нам целу препустише на располагање. Ту, уз добру ватру, ми раширимо кревет Пико²⁸ и ћебад.

Наши људи леже у колима, јер их треба чувати. Су-традан, пада снег и влада велика хладноћа. Када смо прешли планински ланац Маљен, стижемо у Горњи Милановац. Ту налазимо пуковника и друге офицере. Већ има поломљених кола са воловском запрегом, заглибљених на путу. А аутомобили стижу како-тако.

Горњи Милановац је доста значајан окружни центар. По изгледу то је оно што би ми назвали *gros bourg*.²⁹ Има две главне улице где се истиче неколико лепих грађевина и пристојних кућа. Овде још влада извештан просперитет. Може да се набави хлеб и месо.

Заштићен природним рељефом, окружен планинским ланцем Маљена, овај град је био одређен за концентрацију регрута, надали смо се да ће се овде зауставити повлачење. Али, нажалост, стигоше друге вести, изгледа да нам прети опасност са југозапада, са стране Ужица, те се бежанија настави циљем према Чачку, још јужније. На ту страну иду амбулантна кола и наш окружни начелник, господин Лазиф, кога смо ту срели. Пошто је наш циљ Крагујевац, ми настављамо пут према истоку.

²⁸ Кревет "Picot": логорски кревет на расклапање (прим. прев.) .

²⁹ Велика паланка (прим. прев.) .

Колике су штете што се напуста овако погодан положај! Прича се да су Аустријанци већ у Ваљево, да је Грчка објавила рат Француској – ушта сумњам. Немци напредују са стране Београда, а Бугари су пресекли пругу у Врању.

Двадесет четвртог октобра, настављамо путовање једним проходним путем преко неколико брежуљака и угоднијег поља. Улазимо у Шумадију. У даљини, са наше леве стране у планинском ланцу, видимо Рудник. Прошле године се сломила аустријска офанзива против ове препреке. Овог пута, бројнији и подучен искуством, непријатељ је избегао овај немогући прелаз Мачве и кренуо је широком Моравском долином. Снага његових трупа дозвољава му да уложи потребне жртве; од Београда до Младеновца, држи железничку пругу коју узастопно оправља онако како напредује. Неколико рањеника, које сретам, кажу ми да се води велика битка у Пожаревцу, да непријатељска пешадија није од неке значајне вредности, али да напредује под заштитом стравичне артиљерије према којој Срби немају шта да супротставе.

Принуђени смо да се зауставимо неколико километара испред Крагујевца, чија светла примећујемо. Идући већ недељу дана, овим тако заморним крајем, наши коњи су посустали. Моји људи седоше за столове у заједничкој просторији једне механе, између регрута који проводе ноћ уз пећ. За нас, уз новчану надокнаду, добили смо на располагање једну велику просторију која је служила за подрум. Ту удесисмо наше преноћиште.

„Недеља, двадесет пети октобра.”³⁰

У раном јутру, стижемо у Крагујевац. На улазу у град сретамо Енглескиње из мисије Стобарт које се спремају да евакуишу своје болнице.

³⁰ 25. октобар 1915, био је понедељак (прим. прев.).

Врховна команда, санитетски сервис, биро за штампу, сви су напустили град у коме се становништво журно спрема на пут. Сазнајемо да је шеф наше мисије отпутовао за Крушевац са српском Врховном командом и да треба да одемо у Ниш да тамо организујемо болнице.

Прича се да су Немци у Паланки (десет километара северно од моје Раче), у Тополи и у Младеновцу. Наказим да је посебно опасно то што су Бугари заузели Скопље. То значи да смо одсечени од Француза, али верујем да још има времена да се Бугари одбаце, ако би Срби, остављајући сваки други циљ, напали на њих са севера, док би их Французи салетали са југа.

Идем у арсенал, где ме прими пуковник Божидаревић, официр достојанственог држања, с поносним и тужним изразом. Рече ми да је мој ауто ту, али је оштећено приликом увожења у гаражу: „Није страшно, дао сам наређење да га одмах оправе“, рече ми он. Док му срдечно захваљујем, позивају га на телефон; слуша и одговара кратко. „То је један непријатељски авион који од Лапова лети на Крагујевац“, рече ми он. Већ смо имали јуче његову посету у којој је било мртвих. Гађа арсенал и ако погоди муницију то ће бити опасно.

Док ме части кафом, стижу два енглеска официра из морнаричке мисије у Београду. Пошто су само мало говорили француски, замолише ме да им будем тумач. Траже лафете за мале топове које су спасили. Пуковник их одведе пред аустријске топове, трофеје из прошлогодишње победе. Он се окрену према мени и рече ми, с оним карактеристичним осмехом код Срба у тужним часовима: Жалосно је да се све ово остави...

У радионици видим своје ауто коме је сломљено вретено једног точка. Поново налазим поручника Данила који се пре шест месеци већ заузимао за мене. Сада се стара о мом аутомобилу.

Наши коњи су веома уморни, а сутра предводим један конвој кола, међу којима су и она пуковника Ц., са којим треба да се поново нађемо у Нишу.

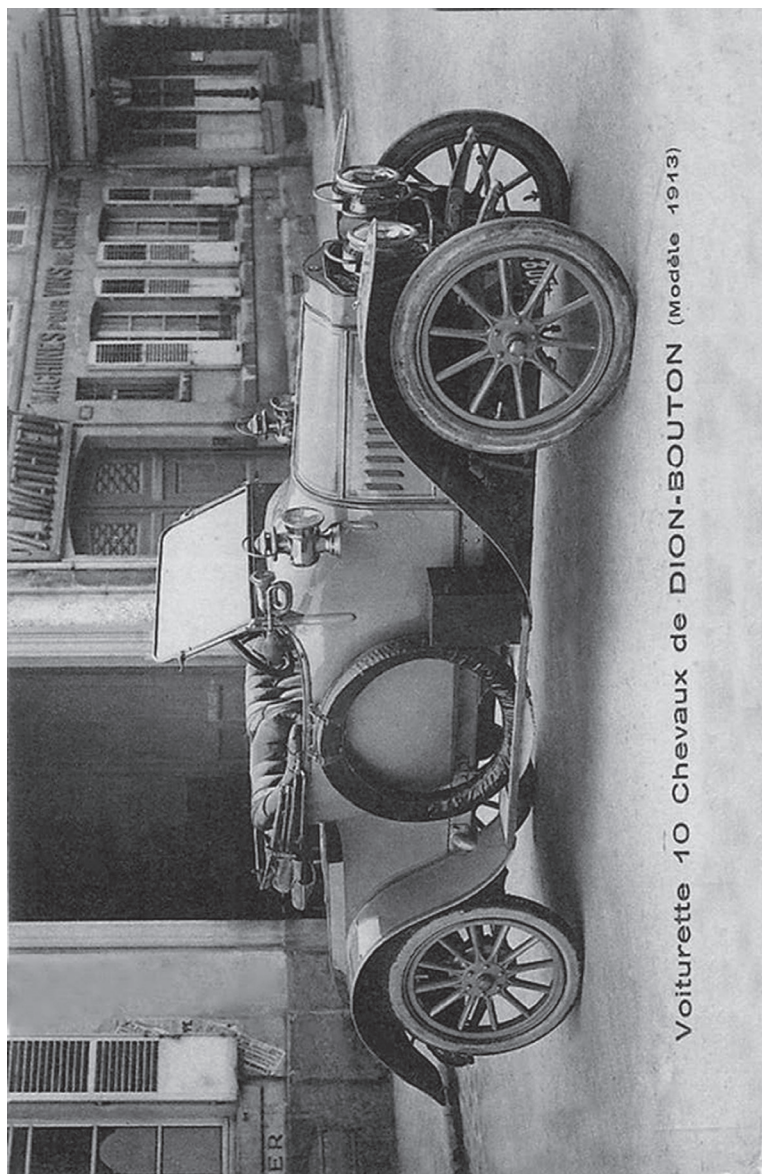
Идемо у посету породици мајора Јаковљевића, који нас је тако добро примио када смо прошли овуда на почетку године. Поново смо примљени веома љубавно. Кућа је пуна избеглица из Београда. Ту је сестра и тетка госпође Јаковљевић која је болесна. Сви су у сузама. Једна од ових госпођа прича нам како је изгубила једног сина пре две године, другог пре осам месеци, а трећег ових дана, - док је њена кћер остала у Београду. Можда је и она мртва, јер је било веома много жртава, жена и деце убијених на улицама за време бомбардовања. Ова јадна мајка и њен муж, после толико јада, остају овде. „Швабе могу да дођу то ми више ништа не значи!“ рече она. У Србији је таква ситуација многих породица.

Осећам се пуним туге (не за мене лично ни за моје, јер треба да признам да током целог овог повлачења, овако како смо организовани, ми формирамо једну групу која може да преброди и најтежа искушења), него за моје пријатеље Србе, јер видим да се остварују догађаји које сам у Шапцу, с картом у руци, често предочавао господину Лазићу и неким официрима.

Показивао сам им три пролаза који су једини излаз за војску одсечену од Солуна. Први, од Призрена до Битоља; али туда, између Љум Куле и Дебра има један део пута неприступачан за кола. Други, од Призрена

до Скадра; туда је све неприступачно између Љум Куле и Скадра. Трећи, полазећи из Пећи, има, од овог града до Андријевице, један део такође неугодан колико и два претходна; затим, од Подгорице до Скадра, пут постоји само у деоницама.

Ето, сада је српска војска одсечена од Солуна...”

Voiturette 10 Chevaux de DION-BOULTON (Modèle 1913)

Модел аутомобила, којим је Л. Л. Томсон путовао кроз Србију

VII

БЕЖАНИЈА АУТОМ

У понедељак двадесет шестог октобра,³¹ у једанаест сати пре подне, излазимо из ауто школе која је у саставу арсенала. Механичари су добро пожурили док су топови грмели. Хангари су били празни. „Било је крајње време“, рече ми један радник, „још двадесет четири сата и морали би да га оставимо овде. Можете рећи да је ваше ауто последње које је оправљено у Крагујевцу.“

Поручник Данило, који се лично заузео око ове деликатне оправке, одлучно ми саветује да не идем преко Јагодине него да заобиђем преко Краљева. Одлучио сам се према његовом савету, јер, кад каже да је пут тежак, сигурно је немогућ! „Овај преко Краљева је пола добар пола лош, али се пролази“, дода он.

Тако, ми полазимо и убрзо стижемо нашу поворку кола која су кренула у свитање дана. Поново поче дефиловање бежаније, тачније – наставља се. То су само жене које предводе кола са воловским запрегама, на којима су збијена мала деца између свежњева са прњама. Одрасли и старци иду пешке. Стока следи за њима. Уочавамо и доста рањеника који се вуку како могу и куд могу, јер им није одређен циљ; недостају им намирнице; често питају: „Где треба да се иде?“

³¹ 26. октобра 1915, био је уторак. (прим. прев.)

Пут излокан од толиких конвоја, који и онако није ништа ваљао, постао је... како да кажем? недостаје ми прави придев... Замислите једну стазу преко поља изровану петнаестодневном кишом и многобројним пролазима теретних возила... То овде траје километрима. Уз један успон, недалеко од Крагујевца, залепих се у блату у коме точкови напосто клизе. Избави ме један пар волова те настављам пут.

Често позивам у помоћ регруте који иду у непрекидном реду. Једна десетина од њих прискаче у помоћ кад је успон превише блатњав, и тако некако напредујемо. Сустижемо један конвој кола са воловским запрегама у којима се налази неколико лекарки и болничарки из мисије Стобарт. Иду у манастир Студеница да инсталирају једну амбуланту.

Треба сачекати кола, јер Чича, Драгомир и остале кириције не одају довољно поверења. Зауостављамо се након тридесетак километара од Крагујевца. Разапео сам шатор на рубу обронка за моје људе, а ми се сместисмо у једној колиби код сиромашних сељака. Мала деца мисле да сам Шваба и почињу да плачу, али то не потраја дуго, а сироти људи обасуше нас љубазношћу. Кућа се састоји од две просторије, од којих нам уступише једну. Под је од утучене земље, један ниски сто од двадесет центиметара висине, три или четири мала седала слична трonoшцима; на средини собе је огњиште са кога се дим извлачи кроз кров; у једном углу велика гомила кромпира, берба кукуруза овешена о греде... то је све. Отац, мајка и четворо деце спавају на поду без прекривача.

Сутрадан, испратише нас до пута са бескрајном захвалношћу за оно што смо им оставили, уз много до-

брих жеља да нас Бог заштити. Приликом нашег поласка, стиже неколико рањеника, тражећи хлеба, затим други и још многи... Путем иду само рањеници, изнурени и гладни. „Сутра, или касније, доћи ће Швабе, рече домаћин, тужан и помирен са судбином, нека краду све! Само да нас оставе да живимо, нас двоје и деца! Ох, Боже, Боже!“³²

Полазимо напред, запрежна кола ће за нама.

Киша је падала у ноћи те је пут још гори. Тешкоће се ређају: једна мала река, преко које прелази пут, набујала од кише, однела је мост. Ту је десетак регрута, који гурају аутомобил, улазећи у воду до колена. Прешли смо. Деоба гроша (новчић од двадесет пара³³). Мало даље, још је горе, точкови аута још су уронили у воду, овом приликом помажу нам аустријски заробљеници.

Путујемо уз Западну Мораву чије су, жуте и мирне, воде надошле од последњих киша. Од места до места виде се чудне мале воденице које су направљене једноставно као бродић с кућицом од дасака и везане за обалу. С једне стране је коло које окреће матица реке, а од обале до воденице води прелаз од греде и даске.

Прелазимо Западну Мораву преко једног лепог дрвеног моста и ево нас у Краљеву, град од извесног значаја, са лепим школама, зградом окружног начелства, лепим кућама и једним пристojним хотелом. Недалеко, Ибар утиче у Западну Мораву, а перспектива која се отвара, окружена пределима шумовитих брда, била је једна од најлепших које су ме очарале.

³² На српском у тексту (прим. прев.).

³³ Грош: четири суа – један су: пет центима (прим. прев.).

Краљево су потпуно освојиле избеглице; немогуће је наћи ни најмање склониште, а ни шатор се не може ра-запети, јер нема места, изузев да се изађе из града, али тамо је земља расквашена од обилне кише.

У хотелу, где се не може без велике муке добити било какво јело, налазим неколико другова. Исто као и шеф наше мисије, долазе једни из Ниша, други из Крагујевца, Крушевца... Њихова бежанија већ почиње, а ја већ готово петнаест дана идем и спавам на мокрој земљи. Обузео ме жесток бол у крстима. Такође, сретам једног специјалног дописника Журнала, М. П. Ди Боше³⁴, који долази из Митровице. (Читао сам са великим занимањем причу о његовом тешком путовању, у којој је тако добро описао перипетије сличне онима које смо ми доживели).

Пада ноћ, а ми још немамо смештај. Киша не престаје да пада, и једва се држим на ногама. Напокон, дадоше нам уточиште у једној малој кући коју је већ заузело много особа, избеглица из Београда; ми се сместисмо у тесном предсобљу, срећни што бар имамо кров над главом.

Сутрадан стигоше камиони из крагујевачког арсенала са механичарима.

Такође стижу, уз велику радост, Лазар и Душан, који су пратили наша кола са воловском запрегом и коначно нас поново нашли овде, након много трагања. Путовали су са болничким конвојем запрежних кола која су се ломила једна за другим, а волови цркавали на путу. Идући тако већ десет дана, увек пешке по блату, спавајући у колима и без имало хране, сада су у једном стању.

³⁴ М. P. du Bochet.

Душан ће остати са економом, а Лазар ће отићи у Чачак где има познанике. Нисам га више видео, верујем да је пао у заробљеништво.

„Двадесет осми октобар.

Наши домаћини примају бројне пријатеље, избеглице као и они сами. У овој малој соби, сиромашног изгледа, са гвозденим креветима, на којима леже мајка, кћер и син, са једном пећицом на којој се спрема храна, то је истовремено чудна и патетична представа, када се види овај млади, углађени свет и ове младе елегантне девојке које мешају своје неодређене планове о бекству до Француске и наде у велику победу и расуло непријатеља. Сви су весели. Причају да је Генералштаб Прве армије у Тополи, да се Немци повлаче и да све иде добро.

Ја сумњам, и, слушајући их како певају док испијају бројне шољице кафе, записујем неколико редова: иако нисам неки искусни стратег, мислим да ће се српска војска источно од Ниша наћи између две ватре, ако Немци заузму Крагујевац и угрозе Крушевац, где се налази Врховна команда, и тако ће бити принуђена на повлачење да избегне опкољавање.

Чујем да је заузет теснац Багрдане. То су отворена врата према центру Србије.

За једноставно праћење плана овог рата, може се замислити да је, пре напада, српска војска личила на орла чија су раширена крила прекривала територију Србије. Глава је била према Београду, Смедереву, Пожаревцу, лево крило је досезало до Шапца и Лознице, десно крило до румунске границе, према Оршави.

Немци су одлучно напали главу, начевши је веома озбиљно у Београду, присиливши је да се повуче из Смедерева и Пожаревца где је борба била посебно жестока. За то време, вршени су слаби притисци на целину и, док су се крила још држала, глава је била принуђена да се увуче, повлачећи и крила која су морала да се савију уз тело.

Ми смо поднели то повлачење са левим крилом.

Поред тога, орао је нападнут са целог десног бока. На овој страни борбе су биле жестоке. Срби, који су на десном крилу, груписали један део својих најбољих трупа, нанели су Бугарима озбиљне губитке: говори се о сто хиљада мртвих и рањених у Неготину, Зајечару и другим местима. Али, граница је дугачка, а Срби малобројни. Тако су Бугари заузели Скопље на југу.

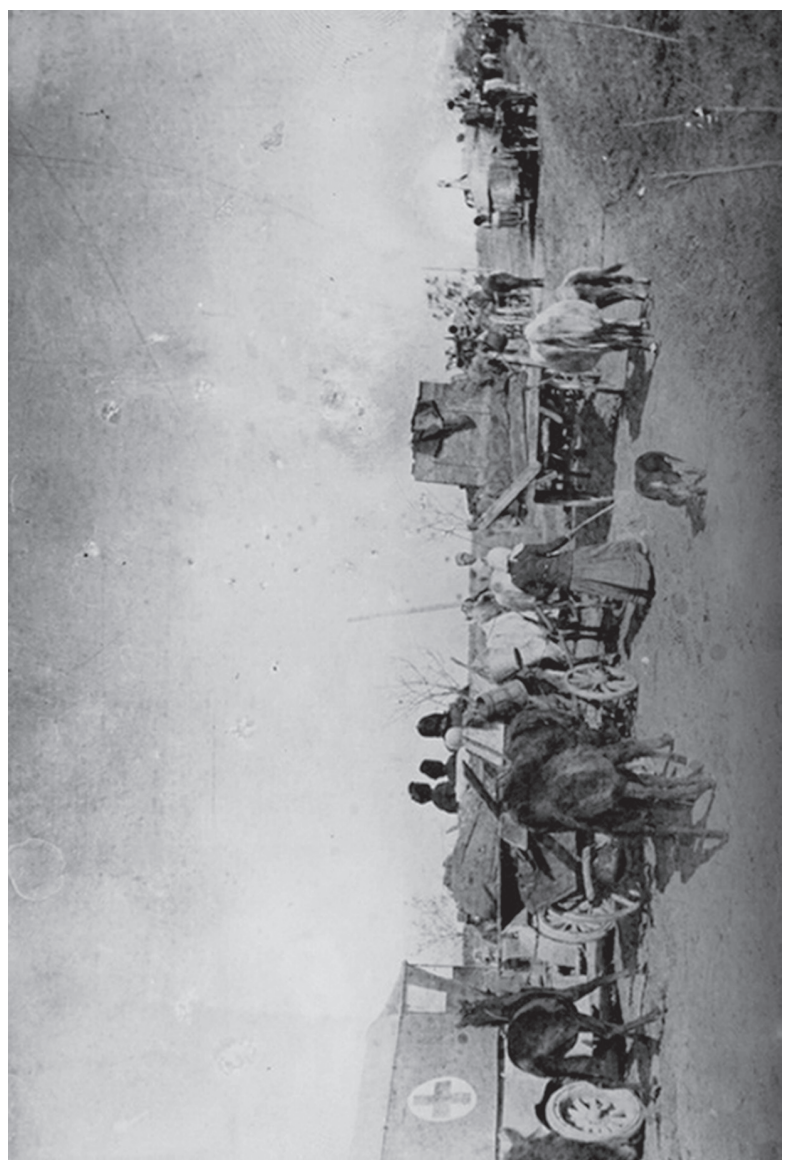
Орао савија своја крила, али је одступница пресечена.

Мало по мало, најбоље позиције су напуштене, јер Немци заобилазе теснаце и треба се повлачити да се избегне опкољавање. Тако је напуштен и Багрдан.“

Тражио сам бензин, али ми га не дају. То исто вече, становништво обузе паника за тренутак када се у тамној ноћи осветлио један цели део неба. Око нас ви-чу деца, људи улазе у куће, питајући се да то није неки цепелин. Тако су говорили: „То Крагујевац гори!“ Након неколико минута чујемо да је избио пожар у једном складишту бензина. Сва резерва је изгорела. А, један део ноћи, све док је трајао пожар, били смо забринути да ватра не захвати оближње складиште муниције. Хвала Богу, то се није десило.

Попунили смо наше залихе: дванаест килограма пасуља, двадесет килограма кромпира; сувих шљива, хлеба, пиринча, меса...

Добијамо наређење од пуковника Ј. да сви идемо у Рашку. Ставио сам кола у покрет, и кренусмо.

VIII

ПУТЕМ ЗА РАШКУ

Пут којим идемо први је који заслужује назив пута. Није одржаван, али то је споредно. Мало значе рупе када у најмање постоји чврста подлога. Рекло би се да сам добио крила. Ах! да сам без обавеза како бих брзо стигао у Битољ, јер Бугари још нису заузели Качаник, а има један пролазан пут преко Тетова, Гостивара, Крушева и Прилепа.

Увече се заустављамо да преноћимо у једној сељачкој кући, сличној оној у којој смо преноћили пре неки дан након Крагујевца. Састоји се, такође, од две просторије: прва је без прозора и плафона; са огњиштем на средини, ватра шири дим који се како-тако извлачи кроз рупе на крову, кроз које и киша пролази! У другој просторији скупља се цела породица: жена и постарији човек, две мале девојчице и, изузетан контраст, беба од неколико дана у једном сандуку који је њена колевка, поред врло старе и следеће бабе на умору.

У овој соби има нека врста пећи која се ложи кроз зид из прве просторије у коју се враћа чунак да испусти дим.

Сви спавају на поду без кревета ни ћебади, а пошто су три мала прозора, што осветљавају просторију, били зачепљени, ваздух је загушлив и мучан. Ми се сместили у просторију без плафона. Спремисмо јело и вечерамо, уз рустичну ватру, с прибором за јело постављеним

на столу високим двадесет центиметара, а и ми смо сели на треножне сточиће исте висине.

На једном вишем камену неколико запаљених смоластих кора, које називају луч, неуједначено осветљавају необичну слику; у овој светлости наши домаћини радознано гледају наше виљушке и све предмете којима се служимо.

За њих саме вечера се пече под пепелом на огњишту. То је половина тикве која је без сумње укусна, када јој унутрашњост омекша печењем, пошто сви захватају дрвеном кашиком уз залогај кукурузног хлеба.³⁵

После јела пију и нуде ракију која је велико зло за Србију, од које и најмања деца имају свој гутљај.

На завршетку наше вечере, дођоше тројица људи сумњивог израза. Газдарица³⁶ их гледа попреко и каже нам: „Не добро човек.“³⁷ Стварно, то су ухапшени цивили са једним спроводником. Провели су ноћ пијући. Ми смо их све оставили у соби и прилично добро се наместили за спавање у задимљеној просторији, док је напољу киша потоком лила.

Сутрадан крећемо на пут, увек под врло неугодном кишом која чини путеве опасним и тешким, и још нас спречава да уживамо у лепоти крајева кроз које пролазимо. Ређају се узастопне узбрдице и низбрдице уздуж врло уске долине којом тече Ибар, велика притока Западне Мораве. Сада набујао од многих потока који се сливају у поамним слаповима низ стране, Ибар је постао огромна бујица жутих таласа, а у овом јесењем дану, под овом кишом што се удвостручује, туробно хучи између врлетних висова који га стежу.

На једном врху истиче се кула Јеленка, бивша турска тврђава, сад напуштена.

³⁵ Проја (прим. прев.).

³⁶ На српском у тексту (прим. прев.).

³⁷ На српском у тексту (прим. прев.).

Пут ми је резервисао неугодна изненађења. Нема шта да се каже о стрминама, али је лоше одржаван. Већ неколико дана, више хиљада аустријских заробљеника, оправља га... покривају сву ширину нетученим камењем, великим попут главе. Моје „мишлинке“ су потврдиле своју издржљивост. Хвала Богу! нису пукле ниједном за време мога целог путовања.

На неким местима, пале су гомиле огромног стења кога су бурне кише отисле са планине разривајући и цесту. Аустријанци се заузимају да је реконструишу, колико се може. На једном месту где је одрон већи упозоравају ме унапред и, док се провлачим што је могуће ближе уз литицу планине, они придржавају позадину аута да прође олакшан и не обори ивични насип кога покушавају да оправе с камењем и грањем. Након прелаза одрона, заустављам се да видим остатке једног камиона овешеног о поломљено дрвеће на падини. Несрећа се десила јуче, возачима који су срећно избегли смрт.

Након сваких неколико метара, преко пута тече поток стварајући опасне усекине. Нешто даље, треба да се пређе по газу кроз два горска потока. Срећом, нису били дубоки; али је један био широк десет, а други тридесет метара.

Један леп дрвени мост води преко Ибра. Путем преко њега долазе рањеници из Крушевца. Већина је рањена у Пожаревцу. Изнемогли и без хране не знају где да иду.

Одавде почињемо да виђамо доста аутомобила. Велики камиони, Кисел-кар, возе свом брзином. То је дрскост на оваквој цести. Има доста и луксузних аутомобила. Виђам америчке од четрдесет коњских снага са каросеријом лепе беж-боје, потпуно истих, сва су нова, а Срби их имају у великом броју.

По ноћи стижемо до једне механе која изгледа пространа и удобна. Већ је препуна аустријских заробљени-

ка који раде на путевима и, такође, регрута и путника, али нас привлачи њен изглед. Уосталом, не можемо више одмицати, јер треба сачекати наша запрежна кола.

Улазимо и тражимо једну собу – Нема – рече газда. У кухињи где уђосмо, на шпорету се куха укусна чорба – Нема ништа – рече стара газдарица. Човек и жена су одбојни и не желе ништа да дају. Али, ми смо навикли на таква одбијања, јер у таквом тернутку, поготово пред овом навалом која пролази кроз села, неповерљиви сељаци пажљиво скривају оно што имају. Напокон, наш газда се одлучи; дође са свећом, свежњем кључева и потајно, да маса која је у сали не види да има нешто друго, одведе нас у једну пространу, лепу и врло чисту собу са креветима. Али унапред поставља услове, које прихватамо, радосни с толиким луксузом, јер први пут од нашег поласка из Шапца нећемо лежати на земљи.

Потом је требало да отргнемо све што нам треба и да одмах платимо: за ватру, за воду и да се нађутимо да би стари гунђало дозволио смештај наших људи у ходнику и да се наше ствари унесу у собу. Коначно, видећи да све чинимо како смо наумили, он се помири и остави нас на миру. Неколико тренутака касније били смо задовољни што смо стигли први да заузмемо место, јер стиже велики број аутомобила те је механа заузета на јуриш. Газда ће зарадити доста новца шкрто делећи преноћиште и храну. Лежаји се постављају по ходнику, а возачи који не могу да се сместе, спавају у аутомобилима.

Присуствујем оштром сукобу између руског пуковника који стиже са камионима и неких путника који су се договорили са једним пуковниковим возачем да се врати два километра одавде, до њиховог оштећеног аута и пренесе њихове ствари. Када је пуковник видео да један његов ауто полази без његовог одобрења, изгрди возача, једног француза. Ствар је озбиљна, јер овде, и у овом

тренутку, губитак једног возила може да има тешке последице; зато ту нема шале. Јутрос сам учинио услугу пуковнику када сам му дао нешто бензина, те се он смири уз моју интервенцију. Пуковник мало говори о својим плановима, али схватам да покушава да стигне до Пећи преко Новог Пазара, да би прешао преко Црне Горе.

Сутрадан ујутру, дошао је ред на мене да се разљутим. Исти људи које сам синоћ извукао из неприлике навели су Драгомира да им да резервни точак од мојих запрежних кола и однели га. Пошто сам озбиљно чизмом испрашио Драгомирову задњицу да научи да не продаје моје ствари за своју корист, показујем му свој револвер и упозоравам га да ће се упознати с њим ако понови. Нема шале, овде се води борба за живот.

Кренусмо на пут по лепом сунчаном дану.

Почев од Ушћа, где смо преноћили, Ибарска долина се мало шири, постаје питомија; има неколико раштрканих кућа.

Пут заокреће; прелазимо Ибар преко једног дрвеног моста, остављајући надесно пут који води у манастир Студеница. Не треба помињати да је грдан, али, кажу, када се стигне до краја, не жали се труд.

Манастир Студеница је задужбина краља Стефана Немање Првог, који је умро 1199. као калуђер на брду Атос.³⁸ Његов син Растко, који је дао своје име граду у кога путујемо, био је калуђер у овом истом манастиру, под именом Сава, и ту је пренео мошти свога оца. Свети Сава (јер је касније проглашен за свеца), наставио је дело, које је започео његов отац Стефан, на успостављању свештенства на националној основи. Испословао је од патријарха у Константинопољу право за Србију да бира свог митрополита из свог народа. Свети Сава је био први српски архиепископ. Поставио је на престо

³⁸ Света Гора (прим. прев.).

свога брата кога је он лично крунисао по православном обреду. Љубав коју је умео да пробуди додата на углед кога му је давао његов ранг принца, уврстило га је у јунаке српског народа.

Манастир има две цркве. У најстарију се улази низ степенице; она је мала, четвртаста и покривена куполом. Велика црква у облику крста, такође има куполу која је ружичаста. Улазна врата су украшена рељефом Светог Ђорђа на коњу. Унутрашњост је потпуно прекривена белим мермером. По српском обичају, звона су у једном торњу поред цркве.

Ове детаље представиле су ми касније Енглескиње из мисије. Много су обожавале овај манастир, смештен у неупоредивом пејзажу. У његовим конацима и пространим салама могле би удесити узорну болницу.

Након једне тешке узбрдице, заустављамо се за ручак у красном пределу. Са обе стране пута шири се храстова шума са ружичасто бакарним лишћем и лепа, валовита прерија, а на њеном крају је једна црна кућа шиљатог крова. Иза брежуљка који се окомито спушта, у сени планина слезове и плаве боје, мирно пасу два воле. Једно стадо лепих оваца с дугачком вуном и фином главом пасу на брежуљку. На сунцу лежи неколико девојака и деце.

Гледају нас с неповерењем, док им прилазимо. Питамо их да ли имају јаја:

- Нема.
- Воде?
- Нема.
- Јабука?
- Нема.

Наложимо ватру и вршимо наше припреме, а они се мало по мало припитомљавају и сви нас знатижељно

окружују. Једна млада девојка донесе два јајета, која одмах плаћам. Потом нам доноси јабуке, које такође плаћамо. Затим причамо. Њен отац и три брата погинули су у рату. Једна од млађих девојака нема ни оца ни мајку, има само једног брата који је отишо у регруте.

Овде, као код свих сељака, а такође и међу становницима малих градова куда смо прошли, примећујемо крајње незнање о појмовима који се односе на садашњи рат. Имају неодређено уверење да су Швабе у Србији, али где? не знају ништа. „Да ли су француски војници са нама или Швабама?“ питају девјке.

На путу примећујемо да је бежанија променила изглед. То више нису жене, старци и деца у пратњи воловских запрега с колима натовареним сиротим покућством. Они су одустали од пута. Сада ми је јасно да је у Шапцу господин Лазић био у праву кад је саветовао свој тој сиротињи да остане у свом крају. Заиста, нису се могли надати да ће стићи далеко и, углавном, нису ишли даље од прве етапе. Они који су бежали из Шапца, зауставили су се у Ваљеву, они из Ваљева, у Горњем Милановцу, они из Горњег Милановца у Чачку... У сваком случају падали су у непријатељске руке, а онда су губили свој дом и оно мало што су имали. Тако су остајали без склоништа и приморани да се врате назад, гладни и јадни, прелазећи ватрене линије где су им освајачи одузимаи волове, а и они сами изложени најгорим недаћама.

Било је, дакле, боље за све те сироте жене да остану у свом дому, где су имале, у најмање, један кров и где су биле окружене људима из свог краја.

Треба рећи да се већина избеглица није надала таквом расулу и надала се да ће се негде зауставити, али свакако у Србији. Што се мене тиче, помагао сам начелнику, користећи свој ауторитет и свој пример да задржим до последњег часа становнике и болеснике.

Почев од Краљева, путем су бежале готово само имућне породице у запрежним колима или аутомобилима, рањеници и регрути, који иду у групама, или копчају један за другим, а понекад свом ширином пута, држећи се за руке. Већина је без намирница, нису имали од опреме ништа изузев шареног ћебета које им је последњи дар старих родитеља. С времена на време, један почне да пева неку тужну српску песму којој се, мало по мало, остали придружују у хору.

У недељу³⁹ увече, тридесетог октобра, стижемо на неколико километара од Рашке и заустављамо се у једној пустој кафани са спратом, преуређеним у општину, где нас председник срдечно прими.

„Први новембар.

До претходног рата,⁴⁰ Рашка је била гранични град Србије. На брдима са супротне стране, још се виде стара турска утврђења. Смештен на ушћу реке Рашке у Ибар, то је мали град, саграђен на полуострву. Улице се пењу и спуштају око једног трга где се налази црква. Овде влада велика гужва избеглица пристиглих са свих страна. Очекује се принц престолонаследник. Министри су већ ту. Улицама врви на хиљаде људи, сретамо више официре, заробљенике и војнике.

Поново налазим другове који су стигли камионом, а њихове авантуре са тим возилима су занимљиве приче. Не знамо где да идемо. Свак налази смештај како се среће укаже, а нико нема ништа од хране. Кажу да се у официрској мензи може да купи по један хлеб дневно.

Изгледа да се Крушевац евакуише и да се овде очекује Врховна команда. Код Крушевца се налази једи-

³⁹ 30. октобар 1915, била је субота (прим. прев.).

⁴⁰ До Првог балканског рата, 1912. (прим. прев.).

на српска барутана. Након крагујевачког арсенала, барутана ће пасти у руке непријатеља.

Још озбиљнија невоља – недостаје брашна. Да се добије хлеб (црни и често буђав) треба тражити један купон који се носи у општину да се замени једном прописном потврдом у сарадњи више службеника. Затим ову потврду треба да потпише начелник Рашке. Након тога, Чичи или Драгомиру не остаје друго него да чекају у реду неколико часова. Иста ствар је за сено и зоб. Само захваљујући инструкцијама господина Лазића, успео сам да обезбедим главне дневне оброке.

На улицама, с картом у руци, људи проучавају све могуће путеве...

Ако је пут преко Скопља затворен, остају три излаза: два воде из Призрена истом цестом до Љум-Куле. Затим, један се спушта на југ и преко Дебра стиже у Битољ; други скреће на запад, уз обалу Белог Дрима улази у Албанију и води за Скадар. Трећи, пролази кроз Пећ, води преко планина до Подгорице, а одакле у Скадар. Сваки од ових путева има непрелазне парцеле за возила; могу се прећи само пешке, или на леђима мазге.

Сретам команданта француске ескадриле који таман стиже. Имао је великих тешкоћа да слети по јаком ветру под најтежим околностима. Авиони су кружили изнад града и слетели на широку ливаду са друге стране Рашке. Свих десет у потпуном реду, то је дивно! „Неколико пута – каже мајор – окрзнуо сам дрвеће на највишим висинама, а ометале су ме супротне струје ветра изнад планина. То је спорт!“ – дода он, веома задовољан.

Прича се да су Французи и Енглези на вратима Велеса. Храбро! још један мали напор и, Бугари одбачени, ето једног излаза из наше мишоловке.

Одлучујем се да испитам Нови Пазар, у нади да ћу тамо наћи које обавештење о евентуалним путним правцима, јер овде нико не зна ништа.

Пут је врло сликовит; води уз Рашку до Новог Пазара, али је грдан! Оправљају га заробљеници под лавовом стражом војника трећег позива.

– Како могу да ураде нешто ваљано – рече ми један од њих – они немају хлеба, а ни ми.

Сироти старац, стаклених очију и преплашеног лица, стоји ослоњен на своју пушку.

Претичемо дугачку колону руских морнара, добро наоружаних и добро снабдевених. Корачали су весело, али нису знали где ће ићи после Новог Пазара. Међу њима је био један морнар кога сам лечио у Шапцу.

СТИЖЕМО ДО ПРВОГ ПОТОКА. Широк је, али није дубок; вода тече пенушајући. Да је дно било тврдо не би било муке, али упадосмо у песак и, с великом муком, избавише нас десеторица људи. Један други поток је широк четрдесет метара, и дубљи. Албанци граде мост, крајње је време! Уосталом, није завршен те треба да десетак људи одлучно загази у воду и помогне да ауто не падне у песак.

Нови Пазар се налази у котлини окруженом брежуљцима. На једном од њих уздиже се стара тврђава; на другом, велике турске касарне. Рашка кривуда кроз град са бројним рустичним мостовима, шиљатим према средини. Већином турски, град има калдрисане улице, урамљене дућанима склоњеним испод дрвених arkada сликовито покривених црепом.

Куће с решеткама на прозорима, џамије које ту и тамо истичу своје беле минаре; жене које кришом промичу испод arkada пажљиво скривене црним ја-

шмацима; људи са фесом на глави; Албанци обријане главе, изузев перчина који вири испод белог кеча, и у белим гаћама извезеним црним гајтанима; младе девојке у широким шалварама – све то чини потпуну орјенталну представу.

Дошао сам по обавештења; ова која сам прикупио нису задовољавајућа. Пут за Митровицу је проходан за возила, али је лошији од оног који води из Рашке Ибарском клисуром. А они који прелазе преко санцака обичне су стазе.

На повратку, прелазећи поново преко потока у једном од њих налазим камион заглављен у песку. Морао сам да се усудим за прелаз на дубљем месту. Возачи камиона, безбрижно засели на другој обали, испијају ракију и кафу, не хајући ни мало за своје возило.

Скували смо пасуљ с једним парчетом сланине, а пошто су Чича и Драгомир добили свој део, официри и цивили с наочитим изгледом („Господини“, каже Чича), заустављају аута, мислећи да су нашли кафану, да се нахране, молили су их да им продају мало јела. Али у неким тренуцима, тањир пасуља нема цену, па је то за наше људе вредело више од новца.

Пуковник Ј., даје ми наређење да се сместим у Рашку, али нема ни најмањег места. Један леп камени мост спаја две обале преко Ибра. Одлучујем се да логорујем на другој страни; у најмање, ако мост одлети у ваздух, ми нећемо бити одсечени.

Наилазимо на кућу са затвореним капцима. Проваљујемо врата и намештамо се. То је једна напуштена ковачница. Између мехова и наковања, на црној али сувој земљи, расклописмо кревет Пико и, ето, какав да је, новог „дома“ у очекивању поласка.

СТИЖЕ ЕНГЛЕСКА МИСИЈА. Требало је напустити манстир Студеницу. Аустријанци напредују преко Чачка једном долином паралелно са Ибром. Немци долазе од Крушевца. Намирнице су при крају, хлеб се не може добити без огромних тешкоћа. Колике ли штете што је све пропало у Београду, Коцељеви, Пожаревцу...

Купио сам по цени злата једну врећу жита код једне жене која има малу залиху. Зоб се више не даје за коње. Сено, такође, постаје ретко.

Свуда око нас, постављени су шатори уз обалу Ибра. Људи спавају у колима. Увече, осветљења су бројна да одају утисак једног великог града. У даљини пале се ватре на свим странама у логорима заробљеника.

Упознајем се са генералом Јанковићем, ослободиоцем Призрена и Албаније.⁴¹ Наочит старац са енергичним изразом лица испод седе косе, с поносним и достојанственим изгледом. Патриота из старе школе, херој из српско – турског рата, био је главни командант црногорских трупа и гаји наду да једног дана види Велику Србију. Како физички тако и духовно, представља српског ратника, који изнад свега воли своју отаџбију.

Причамо о ситуацији, али мислим да неће бити згодно да наведем његове речи. Само ћу рећи да његова мишљења нису увек била и моја..."

„Четврти новембар.

Пошто су остали путеви непроходни, чини ми се очигледним, да се намеће једино решење: ослободити железничку пругу од Митровице до Скопља и потпомоћи Французе који су, такорећи, на вратима, али у сувише малом броју. Један силовити српски продор од Митровице до Скопља, присилио би Бугаре да на-

⁴¹ Командант Треће српске армије у Првом балканском рату (прим прев.).

пусте овај град и отворио би пролаз целом народу који већ вапи од глади. Нажалост, српске трупе су још и данас источно од Ниша. Узалудно покушавају да задрже Бугаре, а Немци их опкољавају с леђа.“

„Петак, петог новембра.⁴²

Александар, мој жандар из Шапца, стиже да се придружи са господином Лазићем. Видим господина Пашића, старца погурених леђа и беле браде. Шета уздуж и попреко испред ковачнице где смо се сместили.

Јуче на путу, изгорео је један камион Бериле из одреда авијације. Био је у квари када се један Србин, с добром намером, приближио са свећом да види разлог квара и проузроковао пожар. Ништа није остало. Добијам наређење да се упутим у Митровицу, где треба да организујемо амбуланте.

Доктор Јовановић, у чијој смо лепој кући становали у Шапцу, провео је ноћ са породицом у колима код наше ковачнице. У тренутку када смо се спремали за полазак, случајно га препознаше Чича и Драгомир и представише нас један другоме. Доктор тражи да му препустимо наше склониште, што ми и чинимо с великим задовољством, и, душе ми, шалимо се заједно о заменама које смо учинили, наизменично препустајући један другоме кров над главом.“

⁴² Овом приликом Томсон не грешу: 5. новембар 1915, био је петак (прим прев.).

IX

ЧАСОВИ ИСКУШЕЊА

Било је време да се крене. Јутрос нисам могао да добијем хлеба за моје људе, ни зоб за коње. Сва срећа што још имам резерве.

Килограм црног хлеба кошта два динара; свињетина пет динара килограм; једно прасе, које обично кошта пет динара, сада се продаје за двадесет пет; једно пиле једанаест динара. Сено четири паре килограм; зоб (ако се може наћи), педесет пара килограм. Већина људи живи од јабука и ораха. Виде се војници како се задовољавају једном главицом црног лука, или струком празилука. Такође једу купус, наравно сиров, јер обично немају прибор за кување.

Пут којим идемо прокрчили су Срби, за месец дана, у току рата с Турцима, пре три године. Води уз ток Ибра, а први део кога је поравнао и уваљао један предузетник, у добром је стању.

Али је парцела кратка.

Након десет километара, налазимо екипе заробљеника који ушироко разбацују велико натучено камење. Јадне „Мишелинове“ гуме, ваљано одолевају.

Долина се два пута сужава у окомите кањоне. Сећам се једне слике коју сам често видео у српским кућама, која представља бежаније преко планина. На овом уском путу кога аустријски заробљеници проширују ми нама (кажу ми да местимично није био шири од једног метра пре осам дана), пролази једна дугачка процесија,

доста кола са воловским запрегама, двоколицама на којима седе жене, увијене крзном, и деца, људи на коњима и пешаци међу којима је један поп у дугачкој мантији црвених ревера, све се то полако креће у колони један за другим, и нико не може да претекне никога.

Пут пресецају многи горски потоци, чак и мале реке. Навикли смо да их прелазимо. Али, ипак се заустављам пред једном од њих, око двадесет пет километара од Рашке, која ми се учинила сумњивом. Није широка, али је дубока, а обала стрма и клизава. Ту чекам своја запрежна кола. Драгомир заустави волове, упрегну их испред аутомобила и уз помоћ мотора, ми ћемо прећи реку. Авај, деси се оно чега сам се бојао! На средини реке, вода је толико дубока да ми пређе преко ципела, пењући се готово до седишта, потапајући магнетни упалач, и мотор се угаси. Требала је помоћ од шесторице људи, уз запрегу волова, да се извучемо из ове проклете реке. Потом, уз све узалудне покушаје, мотор оста нем. Нема друге него да ту логорујемо. Сва срећа, место је било погодно.

Једно вековно дрво, напола шупље, ширило је своје гране над лепом ливадом. Моји људи разапеше шаторе и наложише ватру. Док смо вечерали, гледали смо непрекидни дефиле кола и пешака. Пешаци су прелазили реку преко брвна од обичног дрвеног грања баченог попреко. То је било ризично те су се потпомагали штапом који је добациван друговима након прелаза. Један човек паде и дође да се осуши уз нашу ватру проклињући злосрећну реку. Двоколице су прелазиле прилично добро; коњи су енергично шибани и чинећи велики напор стизали су на супротну обалу. Јадне животиње! Колико сам их пута видео у сличним приликама како се напињу до изнемоглости и у честом понављању тог напора цркавају у великом броју, изненадно на путу. А кола са воловским запрегама, једино практично превозно средство у Србији, улазила су и излазила на другу обалу без велике муке ни штете.

Али аутомобили... Један камион оста сат и по у води. А када свану јутро, ту се одвијала серија сцена које би нам биле комичне да нисмо били у невољи. Велики камиони су тешко прелазили, али су прелазили. Мотори су им били јаки, магнетни упаљачи постављени високо, нису се кварили. А луксузни аутомобили, за сваки је требало упрегнути волове. Један од њих, у коме је био пуковник Генчић и други виши официри, оста у води више од једног сата. Требало је четири вола (од којих два моја), и док су шофери и моји људи нагонили јадне животиње, уз вику, ударце и псовке, ове високе и достојанствене личности, рескирале су прелаз преко несигурног брвна уз хиљаду опрезности да не падну, потпомагани штаповима и рукама заробљеника који су смело улазили у воду.

Док је Драгомир користио наш застој да оде и самеље наше жито у млину кога је окретала ова неугодна река, један возач, Србин, који се зауставио, покушао да осуши магнетни упаљач, али испусти угљен на дно пода и, тако, пропаде сва нада, јер се није могло рачунати на демонтажу под отвореним небом да се нађе тај мали, деликатни део. Требало се повиновати понижењу да нас вуче запрега волова.

На једном предаху стиже нас конвој кола која су превозила рањене српске официре. Долазе из бање Врњци, код Крушевца, где их је лечио, са великим бројем њихових другова, доктор Бери, енглески лекар, који се изванредно посветио Србима, од којих сам чуо све најбоље о њему. Већина је остала, али се неколико њих рађе одлучило да покуша бекство. Пошто су купили волове и кола, кренули су на веома тежак пут преко брда. Кажу ми да већ једанаест дана много пате у колима чије их труцкање доводи до праве агоније. Успео сам да неким од њих олакшам стање. Са њима путују три даме, жена и кћерке једног инжињера, њиховог пријатеља, који је остао у војсци.

Наше споро кретање дозвољавало нам је да уживамо у лепоти природе. Прелазећи преко једне од река које пресецају пут, више их и не бројим! моји волови сломише јарам. Срећом, наши сапутници, официри, су имали резревни, те ми га посудише.

На сваком успону силазим из аута, управљам воланом и гурам, уз помоћ Милице и Владе, јер су овде волови малог раста и немају довољно снаге, а када наиђемо на низбрдицу, брзо ускачем и притежем кочницу да ауто не згњечи волове. Ова вежба је била непрестана, јер пут стално води преко узбрдица и низбрдица.

Увече се сместимо под шатор, а наши сапутници, официри из бање Врњци, уђоше у једну од оних крчмица које се зову „хан“, јер се овде променило име. Ми смо сада у Новој Србији,⁴³ а једна механа је права палата у поређењу са ханом. По свом изгледу то је грубо грађена брвнара чији су зидови направљени од плетеног пружа облепљеног земљом, а почивају на темељу од нетесаног камена. Кров је од сламе везане дебелим гранама. Унутра су две просторије, једна за животиње, друга за људе. Ту има једна пећ, а сви људи спавају, како се снађу, на слами.

Хладно је. Када смо се пробудили ујутру, установи-смо нестанак нашег кириџије који је одвео волове и однео конопе.

Морао сам да потражим председника села који ми даде једну запрегу, те настависмо наше лагано путовање. Срећамо дугачку колону малих кола натоварених врећама брашна кога возе у Рашку. Кириџије су Албанци под надзором неколико српских војника. Албанци изгледају као сликовита процесија са њиховом окрпљеном одећом чудних боја. Један од њих је потпуно обучен у црвено; понеки су у албанској ношњи, белој са црним

⁴³ Успостављањем српске власти након ослобођења од Турака 1912, стара Србија и Македонија назване су Новом Србијом (прим. прев.).

гајтанима, а на глави носе бело кече; други су омотали главу појасом као турбан.

Ибар тече изнад стеновитих брда. Од места до места, у даљини се види неколико кућа угнездених на боку планине. Њихови сламнати кровови и зидови од пружа подсећају на кошнице за пчеле. Велико сиромаштво. Нема намештаја, под је од набијене земље; богатије куће имају камене темеље и зидове направљене од испреплетаног грађа, а шупљине попуњене смесом од земље и сламе. Панорама је неплодна, али лепа.

Замишљам српску младеж, кроз неколико година, како, на излету, у једном дану пролази Ибарску долину. Стари отац, засео позади у аутомобилу, прича свом сину о мукама које је некада имао на овим истим путевима у току бежаније 1915. године. А младић се смеши помало неповерљив док јури на добром путу педесет пет километара на сат.

Око петност километара испред Митровице, пролазимо кроз три села: Србовац, Грабовац и Петровац. Ова села су врло занимљива. Подигнута су високо на пади-нама брда. Куће су онакве какве сам их већ описао. Неке су удобније, а унутрашњост је боље намештена. Жене су врло наочите с њиховом црном косом која у ројтама пада на чело и златницима што висе са обе стране лица. Њихова одећа се састоји од беле кошуље која досеже до чланака, изнад којих је мало расечена са стране. Горњи део кошуље украшен је везом, а појас је утегнут једном врстом опасача – грудњак од кованог бакра; око кукова широка ешарпа са разнобојним пругама изнад црног блисираног скута, широког око двадесет центиметара. Ове арнаутске жене обично су стасите, а многе су лепе са крупним црним и светлим очима. Мушкарци носе албанску одећу.

Овде се ништа од хране не може купити.

У Србовцу прелазимо на газу једну малу реку са чије је друге стране у квару један камион, Берлие, из одреда авијације. Искривио је управљач ударом у камен.

У сумрак, приђоше нам војници из патроле. Видећи да имам пушку, кажу ми да је напуним; изгледа да место није баш сигурно; боље је да се иде у групама и не ло-
горује у селима.

У пролазу, видимо једно напуштено ауто, Дарак.⁴⁴ Поломљен му је мењач брзина. То није ништа чудно ка-
да се има у виду с коликом нехајношћу возачи прелазе препреке!

Ибар заокреће у великој кривуљи, а блато постаје са-
свим неугодно.

Ми смо на видику Митровице, кад ево нове незгоде. Усред једне реке која препречује пут, један велики ка-
мион, долазећи из Рашке као и ми, натоварен врећама брашна за Митровицу, зауставио се у недостатку бен-
зина. Иза њега је велики ред возила. Ја дајем пет литара бензина, али то није довољно јер је резервоар превише дубок. То је све што имам. Шаљу једног човека да тра-
жи бензин у Митровици, али у очекивању ја бих хтео да прођем. Велики нагиб камиона не дозвољава гориву да дотекне до карбуратора. Гурнули смо га потпуно у ре-
ку; гориво дотиче. Окренуше ручицу и мотор проради. Кажем својим људима да запру у договореном тренут-
ку и да снажно гурају до врха обале. Али, једва да смо изашли из речице кад сви стадоше и мотор се поново угаси. То је, ипак, било довољно да ми ослободи пролаз, те стижемо у Митровицу за један сат, пошто смо преш-
ли један дугачки дрвени мост преко реке Ситнице која овде утиче у Ибар.

Ноћ је. Немогуће је да се нађе неко скровиште, све је претрпано. Напокон добисмо један савим мали кутак да се склонимо, у сали хотела Цар Душан. Хотел, који се

⁴⁴ Darracq.

једва може упоредити са неком од наших сеоских гостионица, за нас је, ипак, склониште.

Имали смо срећу да сутрадан сретнемо наше друштво из претходног дана. Госпође С., које су смештене у једној турској кући, нуде нам једну слободну собу. То је један посве мали простор без ватре, али у најмање ми смо на сувом. Једно двориште уз кућу било је погодно за коње, које уведоше под шатор, да их заштите од кише.

У Митровици налазим поручника Данила. Наместио је своју радионицу у једној турској шупи: једну покретну ковачницу, нешто алата, ето, то је све што је остало од дивне крагујевачке творнице. Довозим му своје ауто и објашњавам шта се десило. Љубазно се заузео, учинио што треба, а два сата касније, имам задовољство да поново чујем шум свог мотора.

Митровица је велики турски град, чије се две главне улице укрштаху под правим углом, Она којом смо дошли, наставља се путем за Пећ; друга је наставак пута за Нови Пазар, и, преко Приштине, води за Скопље.

У уским и лоше покардрмљеним улицама, преко којих теку одводни канали, налазимо дућане. Један мали канал кривуда кроз град. Неколико лепих и значајних турских кућа, окружено је дебелим зидовима, затвореним масивним капијама. У горњем делу града, налазе се лепе зграде турских касарни које сада служе за смештај војника и рањеника. Бившу палату намесника заузеле су административне службе. Из врта, који је окружује, види се град у коме влада велика живост, где минаре истичу своје беле и грациозне силуете, Ибар и његова притока, Ситница, која долази са Косова поља, а на једном голом и стрмом брежуљку остаци неке старе тврђаве.⁴⁵

Железничка станица је ван града, удаљена најмање километар и по.

⁴⁵ Стари град Звечан (прим. прев.).

У једној улици налазим скупину камиона. Испод сваког од њих по један возач контролише унутрашњост мотора. Јадни аутомобили, овде је њихова калварија!

У неколико градских хотела влада невиђена навала избеглица, официра, чланова владе, министара, тискају се, отимају се за место, труде се да добију за баснословне цене нешто од ретке и неукусне хране. Хлеб се не даје; сваки треба да донесе своје парче, а остатак се пажљиво чува! Међутим, када се освоји порција недовољно скуваног купуса, жестоко зачињеног паприком, у коме плива комадић говедине, срамота нас је да то једемо пред очима јадних војника који нас забринуте гледају, приљубљени уз ватру и полегли на тротоару, у очекивању да ли ћемо заборавити комадић црног хлеба који нам преостаје!

Због несташице ситног новца, приликом плаћања, улаже се једна „банка“, новчаница од десет динара па се треба враћати истом трговцу све док се кредит потпуно потроши.

Десила се тешка несрећа једном трактору из одреда авијације, који се сурвао у Ибар, шест километара одавде; троје рањених, међу којима је доста тешко повређена једна госпођа.

То није прва авантура овом трактору. Прелазећи Мораву преко једног понта, потопио је две барке и пао на дно реке. Био је извађен и, поново сада, покушаће да га извуку из Ибра.

Сретамо чланове мисије Стобарт. У Рашкој се једној њиховој болничарки у плуће зарио изгубљени метак српског војника који се свађао са својим другом. Њено стање је тешко и остала је тамо са једном лекарком и једном болничарком. Изгубљено време је утолико мучно што Немци већ прете Новом Пазару и Рашки.

Обруч се стеже.

Једна група енглеских морнара иде за Битољ. Ако буду могли, узеће воз који вози до Качаника, петнаест

километара од Скопља. Одатле, преко Гостивара и Прилепа, можда ће стићи до Битоља. Али то није сигурно. Говори се да воз не иде даље од Феризовића.⁴⁶

Ако се дозволи Бугарима да заузму Качаник, онда збогом свим надама да се одатле потисну! Једна шака војника са митраљезом може да држи на одстојању цели пук у тим сутескама с окомитим стенама.

Прича се да се враћа руски одред који је покушао да се дочепа Црне Горе преко Новог Пазара. Крај је пун аустријско-немачких агената који су се помешали са Арнутима.

Радујем се што је економ стигао с оним што је остало од моје шабачке болнице. Преостала су му само четвора запрежна кола. Крава је украдена једне ноћи у неком логору, али су ту још увек сви инструменти, микроскоп и каса. Да ми дозвољавају околности, могао бих брзо да поново оснујем своју болницу; више нема никаквих хируршких инструмената изузев ових! Економ се смести у близини наше куће. С њим су сви његови сапутници: Душан, Ружа, Ната и Натин отац, један високи, стари, Црногорац. Ако не будемо могли да останемо у Митровици, они ће отићи у Пећ и склонити се у планинама, у кући Натиних родитеља.

„Једанаести новембар.

Стигла је цела Врховна команда и сместила се у Вучитрну, недалеко одавде. Развој догађаја показује да ће се судбина још једном поиграти Србијом на пољу Косову, преко кога прелази железничка пруга Митровица – Скопље. Скинуо сам задњи део мога аутомобила. Неће бити довољно елегантан, али, олакшан, моћи ће да лакше прелази реке које се не могу избећи. Добили смо наређење за одлазак, неки возом до Липљана, а други својим колима. Потом, да продужимо према Призрену.“

⁴⁶ Феризовићи: Урошевац (прим. прев.).

X

КОСОВО ПОЉЕ

Кренули смо из Митровице по ситној и хладној киши. Ускоро се нађосмо на блатњавом и развратном терену на коме клижу аутомобили. Да нисам олакшао своје ауто, сигурно бих се заглибио. Наилазим на више аутомобила који клижу у месту и не мичу се напред. Један камион тегле два вола који потпомажу мотор. Коњи се муче уз и најмањи успон; болно је видети њихово напрезање.

Дугачка колона регрута, рањених официра, полицајаца у плавој униформи и шапком с црвеним штрафтами, и ретких жена, иде дугим путем који се одвија на историјском пољу што га песме називају Амсел, а чије је друго име чувено Косово!

Преко овог необрађеног поља, с туробним и тужним изгледом у овом јесењем дану – овим местима, сведоцима пада српског царства у 1389. – ми журимо и покушавамо да измакнемо опкољавању које нам прети.

Вести су ретке. Кажу да једну половину Качаничке клисуре држе Срби. А другу Бугари. Ко ће победити?

Једини пут који остаје отворен испред нас, води уз железничку пругу и у Липлану се опасно приближава непријатељским линијама. Ако се брзо настави напредовање Бугара пре него што прођемо Липлане, излаз ће нам бити затворен и сва нада изгубљена. Треба, дакле, саставити крај с крајем. Даље од Липлана, наставит ћемо у реалној сигурности до Призрена.

Прешли смо преко железничке пруге. Затим прелазимо реку преко једног веома чудног, старог турског моста који се састоји од бројних лукова у шиљастом облику, а патос се валовито пење и спушта следећи кривуље лукова.

После тога стижемо у Вучитрн, турски град, у коме у овом часу све преплављује српски елеменат. Улицама врви свет, поготово војници и заробљеници. Овде видим, по други пут у Србији, једног немачког заробљеника који има на глави шлем са шиљком. Лута улицама, на изглед слободан. На излазу из града, налази се велики логор аустријских заробљеника. Гладни су и исцрпљени; њихови земљаци су им учинили лошу услугу нападнувши ову земљу у којој су били спокојни. Иду за Призрен, а одатле, покушаће да поправе пут између Љум-Куле и Дебра. Крајње је време! У Вучитрну сретам мајора П., у друштву поручника Б... Припојени су Врховној команди. Такође срећем пуковника Генчића, шефа санитетског сервиса, и многе друге више официре.

У Вучитрну сам учинио једну грешку, која је нанела тешке последице за моје коње. Требало је да схватим да је једна кратка етапа у оваквим условима највише што могу поднети ове јадне животиње и да се зауставим. Али сам знао да моји другови, који су отишли возом из Митровице, треба ускоро да буду у Липлану, недалеко од Приштине. Уосталом, како кажу, Приштина је петнаест километара од Вучитрна; хтео сам да их стигнем.

Тако ми настависмо пут. Долина се шири и ево нас сада на пространом пољу које би, без сумње, било богато да је обрађивано. Оправљан песком од кога су остале непоравнane хрпе, пут је с многобројним грбама, мекан и клизав. Немогућа је свака мало бржа вожња. Размиоилазимо се са дугачком колоном тешких топова, које вуку запреге од шеснаест волова. То су топови који су заплењени од Аустријанаца у борбама 1914.

Сретамо мајора Х., и капетана Б. Били су у Тополи. Добили су наређење да оду у Митровицу. Покушавам да их вратим назад, знајући да је цела мисија већ, највероватније, у Липљану.

Али, у неизвесности, ипак настављају пут до Вучитр-на где ће добити инструкције од мајора П. Они долазе из Прокупља и кажу да Немци напредују форсираним маршом према Приштини. Да ли ћемо стићи на време?

Такође се размимоилазимо с великим бројем избеглица који иду према Митровици. То забрињава Драгомира и Чичу, а, стварно, где то они иду? Да ли ми то идемо у правцу бугарског фронта? У овој несрећној земљи, фронт је на северу, на југу и на истоку. Упоредо, како се опкољавање стеже, уплашено становништво не види до тренутну опасност и бежи не мислећи да хита у нову опасност. Опасности од инвазије која се примиче, надодаје се авет глади која се повећава сваког дана. Где да се иде, питају се јадни људи који страхују у својим селима од напада Арнаута, смелијих када се осећају подржаним од српских непријатеља.

За нас нема двоумљења, треба ићи напред, али изгледа да се пут одужио. Петнаест километара, како нам је речено у Вучитрну, уствари су двадесет пет. Нема села, изузев ретких арнаутских насеобина које је боље заобићи.

Сумрак нас затиче у Приштини, али наша запрежна кола су далеко иза нас. Прекасно схватам да сам наметнуо тешку етапу за коње, који су још у Митровици патили од недостатка добре коњушнице, а уместо зоби имали су недовољну количину сена.

Стигоше касно у ноћи. Било је немогуће да се за њих добије чак ни сено. После њиховог дугог и заморног дана, провели су ноћ без хране.

У Приштини врви свет као у неком пазарном дану. Ауто мили обртај по обртај точка. Пут се чини бескра-

јан до главног трга где се налази бивша палата турског намесништва, сада седиште неког генералштаба.

Не треба помињати да је све препуно, како у хотели-ма, тако и у кућама. Питамо се где ће да се смести ова збијена маса света која још врви улицама.

Начелник града, врло љубазно ми ставља на располагање своју канцеларију, где нам удобне фотеље пружају угодан лежај и, усто, ту смо независни до седам сати сутрадан ујутро. Вечерас се очекује долазак краља у Приштину.

У једном хотелу где је сто за госте намештен у кухињи (јер је остали простор реквириран) власник, један Србин који је живео петнаест година у Америци и добро говори енглески, рече ми да је његов син, тумач при једној америчкој мисији, овог истог дана отишао аутом за Битољ са једним конвојем лекара.

Цеста која пролази кроз Феризовиће, силази готово до Качаника и стиже у Битољ преко Тетова, Гостивара и Прилепа. То ми поврати наду. Ако се и најмање ослободи Качаник, чак и да ситуација остане непромењена, још се могу надати да ћу спасити свој аутомобил, под условом да не будемо приморани да се суочимо са планинама.

Сретам мајора В. и поручника Б. који су били задужени за једну амбуланту, наравно, распуштену. Били су у Врању приликом бугарског напада. Прво упозорење кога су имали, било је галопирање, испред прозора док су ручавали, једног бугарског ескадрона коњице, који је прошао и поново се вратио кроз град.

Почев од јутра гужва је још већа него јуче. Избеглице су пристизале целе ноћи. Обруч се све више и више стеже. Сви евакуисани из Ниша, Прокупља, Алексинца, једном речју из целе централне Србије, овде се састају са онима са севера и запада који су сишли преко Рашке.

Сав овај свет се спрема да се дочепа Призрена где ће очекивати развој догађаја. Још има наде, јер ће војска, кажу, стићи и покушати последњи удар да заузме Качаник. Зашто није био заузет од самог почетка? Ја познајем те сутјеске; први који их заузме, може да их држи ма колико да му је мала снага. Бугари су већ у великом броју, а Србима недостаје муниције... А што се тиче хлеба, несташница је потпуна, нама је то добро познато. У Приштини, чак и са методама које су ме служиле до сада, не могу да га добијем. Хвала Богу, ми имамо наше резерве. Али коњи немају ништа да прогутају.

Приштина је велики турски град. На главном тргу, палата намесништва је у суседству једне лепе џамије. Пре садашњих збивања у Приштини су се могле да нађу најлепше тканине и старо српско везиво. На пазару с ниским дућанима врви изгладнели народ, вребајући и најмање намирнице, које се одмах односе. Ништа се не може купити без готовог новца.

На излазу из града, налазим једну амбуланту под надзором француског официра који ми учини огромну услугу дајући мало сена мојим јадним коњима, који га халапљиво прогуташе.

СТИЖЕМ у Липљане, сиромашно село, пола турско, пола арнаутско. Ту се избеглице отимају о неколико тањира пасуља у једној неуредној кафани.

Пре ноћи стижемо у Штимље, велико село којим доминира једна лепа црква. Посебну пажњу привлачи једна мала река која пресеца село и тече, да тако кажем, онуда где треба да буде главна улица. Становништво је састављено делом од Срба, делом од Арнаута који су бројнији. Куће за становање већином подразумевају неколико зграда у којим станују разна домаћинства исте фамилије. Окружене су оградом, чврсто направљеном од кочева и плетеног прућа. Масивна капија отвара улаз

у двориште око кога су поредане главне и помоћне куће, стварајући тако други бедем.

Председник општине ми рече да је француска мисија прошла јутрос. Води нас на конак који нам је изабрао. Да би се пришло кући треба прегазити реку на три места; неугодна вежба, поготово што је веома хладно. Наравно, треба одустати од превозења аутомобила који остаје, као и запрежна кола, на чувању наших људи, близу председникове куће.

Наша запрежна кола стижу врло касно. Први је Чича са фијакером; каже ми да су Драгомирови коњи веома уморни. А, када су стигли и сам видим да су изнемогли. Сутра неће моћи да пређу неопходну етапу.

Смештени смо у кући једне српске сељачке породице. Кажу ми да су потчињени од албанског живља, који овде има два пута више земље него ли Срби. Жене су одевене у албанску ношњу: бела кошуља, плисирани скут и метални опасач. Посебно је занимљива марама, која прекрива главу, обрубљена висећим ројтама. Једна повезица, бела, црна, жута или црвена, стеже је преко чела и даје физиономији сасвим посебан карактер, подсећајући на римске ликове.

У једној пространој одаји с подом од утучене земље, примљени смо са свим изразима великог гостопримства. Ту је велико огњиште око кога седамо на мале рустичне сточиће. Нуде нас кромпиром који се пече затрпан пепелом, а жене пожуре да закољу и скувају пиле. Са оном присношћу која је уобичајена код српских сељака, чији природни, чедни излив нимало нас не чуди, жене прате наше понашање и покрете.

Сутрадан ујутро, пошто желимо да их фотографишемо, оне се много двоуме; жељне су да се усликају, али одбијају јер ће се „Лоше причати о њима у селу, ако се дозна“.

Данас не треба рачунати на упрезање изнурених коња. Председник општине даје ми један пар волова, који ће вући кола за која ћемо везати коње, да иду за њима.

У ноћи је стигло мноштво фијакера, кочија, аутомобила... и поново полазе с нама. Такође и маса рањеника који одговарају на моја питања, тужно климајући главом: „Тешко, тешко!“⁴⁷

Аутом одмичем напред. Након прелаза два омања ждрела, добро урађеним путем, прелазимо у Суву Реку. Потом стижемо на пространо поље, Метохијско поље, и примећујемо Призрен у кога улазимо ускоро.

Од два сата после подне до седам увече, лутао сам од хотела до хотела, од општине до начелства у потрази за неким склоништем. Све је пуно; нема ништа слободно! Ноћ је хладна и кишовита. Ми се меланхолично миримо да останемо у аутомобилу, сада мање удобним пошто је скинут задњи део, кад налазим господина Лазића, нашег доброг начелника из Шапца. Са њим је био бивши начелник Ваљева, који је данас именован на место овог у Призрену, кога су истог дана сахранили.

Овај сусрет је био наш спас. Мало касније, смести смо се код Срба, у лепој турској кући, са војним аташеом једне стране, пријатељске земље.

Шеснаестог новембра, будимо се са снегом. Тужан дан!

Чича искрсну са Владом и фијакером. Отац и син, који стварно нису мекушци, плачу од мука које им је нанела хладноћа. Промрзли су и, седећи у кухињи, где им направисмо место уз ватру, дуго осташе укочени, препустајући се јаукању. Изненадила их је ледена снежна мећава на домаку града. Њихова одећа, тврда као камен, разлеђује се мало по мало, а ноге су им кржаве.

⁴⁷ На српском у тексту (прим. прев.).

С њиховим коњима који вуку фијакер, имају и једног од два коња од запрежних кола, баш оног који је јуче био најмање вредан.

А други коњ, а Драгомир, где су они? Још далеко на путу.

Онај други коњ, најбољи када су остали иза мене, шепа, те је Драгомир морао да се заустави. То ме прилично зачуђује... Не инсистирам и уводим у заклон коње које доводе.

У току дана, ево Драгомира са колима која тегле волови. Рече ми да је коњ угинуо. Јадни Драгомир, био је покривен слеђеним снегом од кога је дрхтао целим телом. Блед и клонуо, ноге су му напола промрзле. Немам срца да га грдим, а био сам готово сигуран да је продао коња.

Док су се промрзли загрејавали и окрепљивали, отишао сам да се прошетам по граду. Тражио сам и нашао неке од својих другова који су стигли под истим условима као и ја и сместили се како се ко снашао. Било је наређено да се чека.

Призрен, стара престоница Албаније⁴⁸, по мом мишљењу је најсликовитији и најлепши град кога сам видео у старој Србији. Кроз њега тече Бистрица⁴⁹ око које, на обе стране, улицама вијугају канали доводећи воду у бројне воденице; улепшава га много мостова, једни од камена са нормалним луком, други веома стрми, ушиљени према средини, други потпуно од дрвета, а понеки су прекривени рустичним кровом.

Град се ослања на планину при којој су угнездене куће до средине брда, над којима доминира тврђава окружена бедемима, увек значајним у турским градовима.

⁴⁸ Призрен није никада био престоница Акбаније, али јесте био престоница српске средњовековне државе у време цара Душана и цара Уроша.

⁴⁹ Овде је Томсон, уместо Призренске Бистрице, погрешно уписао реку Дрим (Бели Дрим), која тече недалеко од града са западне стране, на крају Призренског поља (прим. прев.).

Призрен је чаробан под снегом. Има једну важну зграду, бившу палату турске команде и много џамија са белим минарама од којих су неке лепо вајане. Међу турским кућама има богатих са уметнички урађеним прозорима и масивним вратима са кованим гвожђем.

Већ препун, град је убрзо сасвим пренасељен.

Из Митровице, коју евакуишу на брзину, стижу масовно Врховна команда, чланови владе, посланици, представници великих сила и маса избеглица из Митровице и Приштине.

Увече, улице се црне од врвљења ове забринуте, клонуле и гладне масе, која је, у потрази за смештајем, журила под неумољивим, густим и хладним снегом.

Вести су суморне. Прича се да су Аустријанци узели Рашку, Немци су само неколико километара од Приштине, Бугари заузимају висове Жеговца, који доминира Липљаном, претећи пресецањем повлачења за каснелима.

Ми смо стигли у последњем часу!

„Деветнаести новембар.

Хоризонт је претећи. Још увек се надамо... Српска војска ће да покуша један последњи прегор на Качаник. По мом мишљењу, то је превише касно и спремам се да се суочим са тешким планинским кланцима, кад нам буду дали наређење за полазак.

Од моја три коња, који су стигли доведе, један је крепao још првог дана. Купио сам једног новог, малог брдског коња, и набавио сам три самара. Требаће напустити сва возила и понети само оно што се може натоварити на коње.

Тражимо намирнице, али их је тешко набавити, и све је баснословно скупо. Ми имамо још брашна од кога

нам наша домаћица прави хлеб. Стварамо резерве и спремамо сукнене вреће налик на торбе које ће свако носити на својим леђима.

Увече дознајемо да је Тетово у рукама Бугара. Кажу, да нисмо заштићени снегом Шар-планине која нас одваја од Тетова, били би у опасности од напада комита. Да им се супротставимо, овде немамо до старе војнике из трећег позива. Видео сам их у пролазу, већином су без униформе, понекад обучени у стари шињел купљен од аустријских заробљеника, с натуреном црном шубаром на глави, а од оружја имали су само лоше старе пушке...

За нас је срећа што пада снег!... али како ли је закуснелима који хитају, покушавајући још, да избегну ужасним чељустима клешта која се склапају над њима!

Појави се поручник Б., кога сам упознао у Приштини. Млад је и весело подноси искушење у коме ће многи изгубити свој живот. Нагла евакуација Митровице била је ужасна. Хиљаде избеглица је згажено на прилазима станице док су покушавали да заузму место у последњем возу.

„Последњи воз“, ја знам шта то значи, и страх кога изазивају те две речи, немилосрдне као смртна казна. Последњи воз, ми смо га видели када је полазио из Ваљева, из Крагујевца... Ми остали, који смо имали транспортна средства на нашем располагању, били смо потресени сценама остављених жена и старца, који су, немоћни да беже, у очајању присуствовали том последњем одласку.

Господин Лазић је ишао аутомобилом до Љум-Куле да извиди пут. На свом повратку, објасни ми да је пут одавде до Љум-Куле врло лош, али је још слободан. Док за онај преко Дебра више не треба ни помишљати; бугарски комити су заузели град.

Збогом, Битољ! Одавно сам желео да упознам Албанију; ето ћу бити послужен до миле воље.

Да се стигне у Скадар имамо за избор два пута: један директно уз Дрим, преко Љум-Куле; други заобилазан, преко Пећи и Црне Горе.

Изгледа да су Бугари, кренувши први у офанзиву, претекли Србе који су се спремали да нападну Качаник. Исцрпени у борбама и оскудицама, Срби су при крају снаге, а недостаје им и муниције, као и хлеба. Бугари су јаки и бројни. Дошао је крај!

Сада је наша последња нада да се дочепамо Скадра, ако, поред свега, не останемо овде превише дуго и не паднемо у заробљеништво.

Наши садашњи домаћини су православни Срби. Домаћин куће је учитељ. Његов син је при свршетку својих студија медицине у Француској. И поред њихове националности, као и већина овдашњих Срба, носе турску одећу: он је са фесом на глави, а његова жена носи шалваре. Украсила се у нашу част својом свечаном одећом: плисиране свилене шалваре, кошуља од финог муслина, болеро⁵⁰ с рукавима од црвеног сомота кога покрива дугачки редингот⁵¹ без рукава, утегнут у појасу шири се у сукњу. Овај редингот је од тамнијег црвеног сомота, украшен као и болеро тешким, раскошним златним везом.

Ноге су обувене у дебеле чарапе од беле вуне, извезене с мотивима. цветова; опанци се остављају по обичају, испред врата собе.

Намештај у кући је турског стила. Зидови су прекривени изрезбареним дрветом на коме су окачене ове прекрасне тканине које израђују жене целог свог живота. Лепи теписи прекривају под; један широки ди-

⁵⁰ Болеро (шпански): јелек, прслук, капутић... (прим. прев.).

⁵¹ Дугачка долама (прим. прев.).

ван заузима целу једну страну собе. Нема камина; за грејање се доноси мангала, велики бакарни диск, подгнут на једној нози, у коме догорева црвена жерава.

Нашим домаћинима остављамо за успомену доста ситница које не можемо понети са собом. Коњи ће већ бити претоварени оним што је неопходно: ћебад, кревет Пико, шатор и поготово намирнице. Јер, пре него што уђемо у планине, треба се обезбедити храном за најмање десет дана.

Такође им поверавам ауто и фијакер. Улица је толико уска да дванаест људи, чак и подижући, имају сијасет мука да ауто унесу у двориште. За више опрезности, да га Бугари не би искористили, скинуо сам са мотора један важан део кога је тешко заменити.“

Касније ми је речено да, можда, не бих изгубио своје ауто да сам га оставио на чување код надбискупа, који је несумњиво најутицајнија личност у овој растресеној покрајини. Али, било и прошло!

Стварно, велики је утицај католичког свештеника у Албанији. Ако се жели путовати између племена, треба предвидети једно писмо, адресирано од његове стране свештеницима парохија куда треба да се прође. Преношено од руке до руке и обезбеђен водичима, може се путовати без бојазни.

Католички Мирдизи су под аустријском заштитом, међутим, према свему што сам приметио у пролазу кроз Албанију, и разговарајући са сељацима, буржуји-ма, образованим и угледним личностима, стекао сам убеђење да међу Албанцима влада врло жива симпатија према Француској.

„Деветнаести новембар.

Дан пролази у ишчекивању. Ако се не пожуримо убрзо ће нам остати само директан пут преко Албани-

је, јер, изгледа, да су Аустријанци већ заузели Бера-не, северно од Пећи. Ми бежимо од њих од Шапца, где смо их видели изблиза; то би био тежак сусрет с њима након прелаза планина и овако дугог ходочашћа! Треба да се напусти последња нада у коју смо се уздали: да видимо српску војску чврсто ушанчену у битољској регији, са Битољем као центром, снабдевану преко Солуна, заштићену планинским бедемом Шаре и Бабуне.

Од сада не остаје ништа до природна тврђава Црне Горе.“

„Деветнаести новембар, увече.

Наређење санитарској мисији да крене сутра ујутро и да стигне – свак сопственим средствима – у Пећ и Црну Гору.“

XI

ПУТЕМ ЗА ПЕЋ

Двадесетог новембра, почев од сиве и ледене зоре, под снежном бљузгавицом која наставља да пада, спремамо се за одлазак из Призрена.

Повели смо запрежна кола, јер изгледа да возила ове врсте могу да иду још до Пећи, али смо оставили готово све што смо имали. Збогом фијакеру! Збогом, моје драго ауто, сапутниче са толико путовања; срце ми се стеже док га остављам. Међутим, ипак осећам извесно задовољство што сам га довезао до крајње границе.

Спреман је мали брдски коњ, кога смо назвали Слободан - зато што нас води према слободи. Сви моји људи носе своју торбу и своје ћебе преко рамена.

Наши домаћини се тужно опраштају са нама. Дани који долазе наговештавају се пуним претњи. Дају нам једно писмо за њихову кћер, чији је муж председник Ђаковице, наше следеће етапе. И, напред!⁵²

Пред вратима, у уској улици, прекорачисмо тело нашег угинулог коња, који је остао ту.

Прљавим улицама, упадајући до чланака у смрзнуто блато, полако идемо напред, задржавани на сваком кораку од гужве кола и метежа људи.

У једном углу, видим двојицу Енглеза како са Албанцима трампе своје ауто за два магарета и још додају седамдесет динара у готовом новцу.

⁵² На српском у тексту (прим. прев.).

Мноштво гладног света опседа дућане. Војници и заробљеници упалих образа, унезвереног погледа, покушавају да им трговци купе бедне ствари које су им још преостале: ћебе, шињел, једини вунени прслук, други кошуљу; то је потресна представа кад се виде ови невољници како замењују за сићушни комадић хлеба своју одећу без које ће можда умрети од хладноће у планини.

Уз тротоар је остао један напуштени камион с једним сломљеним точком који лежи са стране, а у кабини камиона сместила се једна породица.

Људи носе своје ћебе увијено преко рамена и сви су наоружани пушком, а жене су обучене у чакшире и гамашне.

На излазу из града, видимо два авиона на једној ливади, као две рањене птице напуштене у магли. Испред и позади нас развлачи се непрекидни низ кола као дугачка погребна поворка. Пешаци иду бржим ходом.

Идемо уз корито неке широке и муљевите реке. С леве стране, хоризонт затварају албанске планине. Пут постаје ровит; стижемо до једног узаног, лоше покалдрмљеног моста, без зашитне оgrade, који са три шиљата лука премошћује дубоки и бурни горски поток код његовог сливања у реку. Успон моста је толико оштар да треба натерати коње у галоп да у скоковима стигну до врха, а потом задржавати и коње и кола при силажењу низ другу страну моста.

Изашли смо из Србије и ево нас у Црној Гори. Једна мала стража, постављена код моста, зауставља избеглице, јер влада глад, те се не може дозволити улаз сувишним устима. Пролазе само угледни и они који имају могућности да плате улазну таксу.

Напуштајући своју земљу, Чича и Драгомир тужно погнуше главу. А што се тиче Милице, њу хвата страх

сваки пут кад се заустављамо у неком граду, јер се боји да ћемо је оставити. Она има само један циљ и једну жељу, да путује са нама што је могуће даље, до Француске! Не усуђује се да у то верује, али, ипак, то је њен сан. Мало говори, али показује издржљивост и храброст која недостаје Чичи, Драгомиру и Влади, склоним обесхрабрењу. Увече, кад легне да спава у свом ћебету, чујемо је како уздише: „Баба, драга Баба! Боже, Боже!“⁵³ А на сваком дужем боравку, кад је ухвати стрепња да се не отарасимо од ње, - што смо, уосталом, и помишљали да учинимо да се указала прилика да је поверимо некој доброј српској породици, - она постаје брижна, прислушкујући наше разговоре, вребајући наше покрете, наше изласке, као што би то чинило неко јадно, за тренутак усвојено, куче коме хоћемо да приметимо траг.

Пред крај овог првог дана пута кроз Црну Гору, изненада доживљавамо један незабораван приказ, који је још пред мојим очима. У суморном и хладном сутону, кога обасјаше закаснили зраци сунца, указа се један мост са најмање дванаест шиљатих лукова на којима је патос следио њихову валовитост. Није било заштитне ограде, а дугачки ред натоварених коња, песака, чланова мисије, војника погурених леђа с пушком о рамену, издвајао се у чудним силуетама као непрекидно промицање црних сена.

У даљини се нејасно примећивао ланац планина чији су врхови, покривени снегом, чаробно светлугали под косим зрацима залазећег сунца.

У мрклој ноћи, стижемо у Ђаковицу где нас председник општине, зет наших домаћина из Призрена, пошто му је кућа већ била пуна света, одведе код својих пријатеља. Ми смо захвални овој српској породици, као и сељацима који су нас примили у Штимљу, за најљубазније

⁵³ На српском у тексту (прим. прев.).

гостопримство. У њиховој великој и лепој кући турског стила, дадоше нам једну удобну собу у којој су нам одлични дивани служили као кревети, а мангала, већ виђени бакарни диск напуњен црвеним жаром, загрејавала и сушила нашу мокру одећу.

Сутрадан ујутру, спремајући се на пут, констатујем нестанак једног доброг аутомобилског фењера; велики губитак, јер је фењер главна ствар на овим путевима. Посумњао сам да је у то умешан Драгомир или Чича. Одавно знам да су продали неке од наших ствари. А констатовао сам њихове бројне крађе код људи који су нам пружали гостопримство. Али није био тренутак да их окривљујем без доказа.

Када смо напустили Ђаковицу, у сивом и кишовитом јутру, понео сам утисак туге и сиромаштва. То је прилично велика паланка, али нема лепих здања; џамије, мостови, куће, све је старо и натруло. Арнаутски живаљ је у великој пропорцији те су Срби страховали пред лошим обртом догађаја. Нису могли да се надају у бекство и бојали су се масакра у случају да непријатељи, напредујући, охрабре брђане да их нападну.

– Сви Албанци су разоружани, убеђивао сам их, није им остављена ниједна пушка, ниједан пиштољ.

– Имају секире и ножеве, а то је још ужасније, кажу ми ови сироти људи.

Изузев једног предаха од сат времена, око подне, путовали смо цели дан без заустављања. Пут је грдан, заглибљено је и остављено доста кола; боље је ићи преко ливада...

Предвече, улазимо у једно право албанско село. Куће су од камена; нема прозора према улици, само једна мала, дебела врата гарнирана великим чавлима, а чудна ствар, свака кућа има на нивоу првог спрата једну малу

избочину с пробушеном рупом на њеном доњем делу. Кроз ту рупу се рукује вратима и може да се пуца на неког нападача. Свака кућа је права тврђава. Што се тиче Албанаца, нисам имао прилику да се жалим на њих. И не тражећи то од њих, често су групно притицали да погурају кола на тешким местима.

Веома уморни, стижемо по ноћи у манастир Високи Дечани, који се налази на улазу у једну клисуру, усред лепе шуме. Огромна капија води у двориште, а пространа здања окружују цркву. Овај манастир саградио је краљ Стефан Урош Трећи, и посветио га је анђелу Светом Михајлу, у захвалност што је овај краљ, кога је његов отац Милутин ослепио ужареним гвожђем, живео више година у манастиру анђела Светог Михајла у Константинопољу где је готово потпуно оздравио.

Црква датира од 1327 до 1355; саграђена је од црвеног мермера. Има облик крста са заобљеним рубовима, а надвишена је четвртастом куполом. Унутрашњост је издељена, као и све православне цркве, у нартекс. Црква и олтар су богато декорисани у словенском стилу, позлатом и фрескама од којих су многе оштећене зубом времена. У једном отвореном саркофагу изложене су сачуване мошти светог краља Стефана за ходочашће верника.

Не може се видети ништа до одећа веома украшене драгим камењем и бисером и једна црна, осушена рука.

Свети Сава био је сахрањен у овом манастиру; његови остаци су пренети касније у манастир Милешеву⁵⁴.

У манастиру има двеста седам калуђера.

Данас је преплављен мноштвом путника, официра и српских службеника са својим породицама, министрима, члановима француске мисије. Сместише нас у једној

⁵⁴ Свети Сава није сахрањен у Дечанима него у Великом Трнову и одатле је пренет у Милешеву.

простораној соби где треба да се задовољимо с мало сламе за лежај. Провели смо бесану ноћ због излажења и долажења војника који су са нама. Устајемо пре зоре и, излазећи кроз мала врата позади самостана, предамном се отвара прекрасан поглед на дивљи кланац врлетног прилаза куда се сурвавао горски поток. У првом плану, на првим валовитим бреговима, закржљала храстова шума, са осушеним лишћем представљала је једнолику жутосмеђу, помло бакарнасту боју.

Позади, високе планине прекривене тамним јелама затварале су хоризонт. Месец је бацао на врхове прекривене снегом бледо светлуцање које је допуњавало величанствену чар ове дивље слике, док се на истоку небо боје шкриљаца обасјавало зеленим нијансама које предходе грањању сунца.

Од манастира до Пећи пут нам је резервисао мучна изненађења. Наравно, очекивали смо да ћемо наићи на реке које треба прегазити. На неколико од њих, широких и дубоких, постојали су мостови, али их је однела последња олуја коју смо доживели у Призрену. Албанци их обнављају, те се пешаци могу да усуде без велике опасности преко постављених греда, али је то несигурно за коње и кола. Ја сам први пројахао на Слободану да опробам патос. Потом прође Чича с колима која му је Драгомир препустио на управљање. Стари Чича је ишао уз проклињање и климање главом, испољавајући велику спретност у управљању запрегом коју је, уосталом, волео и неговао. Чича је водио запрегу откако су замењена два Драгомирова угинула коња. Нешто касније, после нас, на ову реку стиже мајор Д., официр наше мисије, који је био на коњу и хтео да прегази реку. Занела га је матица реке, заједно са његовим тумачем, и страдали би да није било Албанаца који су скочили у воду да их спасу.

Нешто мало даље, потпуно је нестао патос пута на пространом терену засутом великим камењем које се простирало, са леве стране, од врха планине до краја видика, на десној страни у ширини од хиљаду петсто метара. Ову лавину камења изазвала је последња олуја. Не знам како су кола могла да прођу; овај српски модел кола је за дивљење по лакоћи и чврстости.

Како се приближавамо Пећи, сретамо две српкиње, обучене, као и многе од њих у овом крају, у једну чудну мешавину српске, албанске и турске одеће. Испод кошуље, просечене изнад чланака, примећују се широке турске шалваре из којих виरे ноге обувене у шарене српске чарапе и опанке. Око паса широк метални појас. Бројне огрлице, а преко главе, као и Албанке, лице омотано марамом из које виси низ златника.

Биле су тешко оптерећене свежњевима које су носиле на глави; уз то, једна од њих је погнула рамена под теретом колевке у којој је спавало њено дете.

Прво што се види у Пећи то су простране правоугаоне касарне. Град је сиромашан, али то надокнађује сликовитошћу. Саграђен тачно на улазу једне пукотине која води у дубину планина, кроз њега тече Бистрица,⁵⁵ која извире у овај предео величанствене дивљине.

Било на коју страну да се погледа, поглед се зауставља на високим врховима чији степенасти положај скрива пут куда треба да идемо.

Скромног изгледа, куће су чудне због избочине првог спрата који се надноси над улицу. Украшене су арабескама и обојене у плаво, црвено или зелено.

Тражимо намирнице, али нема ничега, изузев јабука. Окружни начелник је обучен у црногорску ношњу: плаве гаће са широким наборима, црвени болеро,⁵⁶ са

⁵⁵ Пећка Бистрица (прим. прев.).

⁵⁶ Прслук, цемадан (?) (прим. прев.).

пљоснатом капом унаоколо црном, а одозго црвеном са извезеним златним словима: Н. I. (Никола Први). Он нам каже да би било добро да се пожуримо, јер ће снег убрзо затрпати пут.

Још једном, а то ће бити наше последње виђење, налазим економа из Шапца. Ако сам ја довезао своје ауто до крајње границе, он је довезао болничке инструменте, такође, далеко, колико је то било могуће; а верујем, оно што је успео да спаси доведе, да је то све што још Србија има од хируршке опреме. Нажалост, више нема наде да настави ту своју обавезу. Он оставља цели свој конвој код пријатеља Срба, и са Душаном, Ружом и Натом, покушаће да се склони код Натиног оца, који је дошао да их дочека.

Овај стари Црногорац високог, поносног стаса, прави је лик сељака црногорских брда. Овде ћу, узгред, да приметим да су Срби углавном високи и снажни, али их Црногорци надвисују. Њихова висина често прелази два метра и, без гојазности, имају велику физичку и нервну снагу.

Имао сам дуг и занимљив разговор са старим Божићем који ме, док ми говори, фиксно гледа својим соколовим оком, застајкујући с времена на време, да ме упита да ли сам добро разумео. Дајем му потврдан знак, те он наставља:

– Ви сте оставили ваше ауто и фијакер у Призрену. Овде ћете оставити запрежна кола, пре него што наставите пут, покази ми црно гротло које продира у планину.

– И ми смо, такође, све оставили, а нисмо једини! Српске армије ће напустити топове и, ако војници прођу, неће однети до своју пушку, а ни то није сигурно! Али и непријатеља ће зауставити планине. Сва је Црна Гора тврђава, а изгледа као шоља. Он затвори шаку као кад хоће да пије.

– Стрми превоји на северу, истоку и западу, чине је неосвојивом; само на југу има један отвор, а ту имамо Скадар. Са Првом српском армијом држаћемо нашу тврђаву; Друга и Трећа које иду директно од Призрена за Скадар, чуваће нас са југа.

– А како ћете бити снабдевани – усудих се да приметим.

Стари Божидар се замисли:

– То је велико питање. Али, прича се да нам Француска шаље много намирница преко Светог Јована Медовског. Са тим ћемо издржати, не само неколико месеци, него годинама!

На улицама Пећи тумарају српске избеглице, гладне и забринуте. Нема никакве користи да се овде задржавамо. Не може се наћи никаква храна за куповање. Становници, неповерљиви и бојажљиви према судбини која их очекује, пажљиво скривају своје залихе и неће да одвоје ни најмањи делић. Мало по мало, свак крену према планинским кланцима. Снег нам прети, а под ниским и сивим небом, туробно се уздижу црне планине.

Кад је стигло наређење за полазак, нисам губио време; дође ред да и мој караван крене у пукотину планине.

XII

ПРЕКО ПЛАНИНА

Излазећи из Пећи, на улазу у гротло, угледасмо манастир Вазнесења Господњег,⁵⁷ чија црква истиче пет ружичастих купола усред великих зграда.

У том тренутку био сам веома изненађен кад сам видео један аутомобил, Форд, како скреће на пут који води у манастир, где ће га његови власници сигурно склонити у манастиру. Како су га довели доде, то зна само Бог и они сами.

Како било да било, не могу да се уздржим од дивљења према овом малом, вредном ауту, и да пожелим да га Бугари не пронађу у његовом скровишту, где ће оно једино, од свих аутомобила који су прошли кроз Србију, преживети огромну хекатомбу својих несрећних сродника.

Напустили смо Пећ после подне, чим смо добили наређење, јер сам хтео да што пре идем напред па макар само неколико километара, и никада нећу заборавити ово прво вече у планинама. Пут одмах улази у уско грло, стиснуто између два бедема стена, толико високих да ту ни сунце не промаља, а на њиховом подножју сливају се пенушаве воде Пећке Бистрице. У овом тамном ходнику пут није ништа друго до пешчана стаза где камење изврће неспретно упрту ногу. Идемо један за другим, јер је немогуће ићи упоредо по двоје. Одједном, чујем шум клизања, а неко између нас крикне. „Да није наш коњ...?“

⁵⁷ Пећка Патријаршија (прим. прев.).

помислих и јурнух напред; видим јадну животињу како се котрља низ вододерину. То је Доран, један од два Чичина коња. Али, срећа нас је послужила, песак је ублажио пад. Доран се тешко подиже; није повређен, те настављамо пут. Док смо вршили спасавање, другови нас претичу. Њихове ствари су везане за самаре на пет малих коња. Један самар се накриви, један сандук паде, разби се, а из њега испадеше гусле. Њихов власник их подиже, обе си око својих леђа, једним ударцем ноге ћушну сандук у провалију, и, самар подешен, покрет! Напред!⁵⁸

Још мало касније, Доран поново паде. Пошто је падала ноћ, палим један кукавни фењер кога сам платио пет динара у Пећи, осветљавам поворку коју предводим. Тло је каменито, посејано замкама, камење сене може избећи, не види се, Доран поново пада. Губим пола сата у застоју за сваки удес, јер треба растоварити ствари, подићи коња и поново све направити.

Пењемо се веома високо, окомито као уз неке стенице, низ које потом треба сићи до корита реке. Корачајући и крозсаму реку, пењући се од стене до стене, тешко напредујемо у мрклој ноћи у којој наш фењер баца трепераву светлост. Напокон стижемо до краја етапе, хан Стјебан Велики.

Овај кукавни „хан“, нека врста примитивног караван-сараја, састоји се од стаје и шупе, изнад којих је про-страна соба опремљена једном пећи. Соба је пуна путника и толико задимљена да смо се рађе одлучили за шупу, где је већ доста других путника спавало на сену.

Друштво нам је правио један мали јунац, који није престајао да прежива. Ако се томе дода да је мајор В. патио целе ноћи од планинске болести и да је један хркало, каквог никад у свом животу нисам чуо, лежао близу нас, може се схватити каква нам је била ноћ.

⁵⁸ На српском у тексту (прим. прев.).

Са свитањем зоре, настављамо наш пут. Другови, који су нас пристигли у току ноћи, кажу нам да је било још коња који су се откотрљали у провалију, један од њих је угинуо. Ја одлучујем да оставим шатор. Разапео сам га и написао на њему: „Reserve aux Francais”,⁵⁹ и полазимо. Док сам скупљао наше ствари, констатујем да ми је нестао кишни огртач.

У теснацу којим се приближавамо Чакору, планинском кланцу кога треба да пређемо на две хиљаде метара висине, узастопно ређање планинских предела, прво сивих, затим црних, потом белих, открива чаробну визију.

Премореност коња присили нас да се зауставимо пре успона на Чакор, те се сместисмо у једној бараци од дасака, где смо промрзли од ноћне хладноће која је улазила кроз шупљине између дасака. Поново су жене присутне у повлачењу. То су црногорске сељанке које беже из Санџака да се склоне у средишту Црне Горе.

Трећи дан. Полазак у зору. Нестао је један испикан покривач. Чича ми каже да је с њим покривао Слободанова леђа и да је, иструлеог од коњског зноја, морао да баци. Нисам инсистирао...

Пењемо се уз кратке окуке пута. Мало по мало, снег постаје све дубељи под нашим ногама. Јуче се отопио под ногама каравана, потом се замрзао и претворио у страшно клизалиште једнако опасно и за нас и за коње. Доран пада, а онда заредом и Слободан. Прођосмо поред два коња који су јуче угинули. Узбрдица изгледа бескрајна. Има много жена и деце. Црногорске брђанке су обучене у кратку сукњу до колена, а ноге су им покривене црвеним чарапама које подсећају на индијански мокасино; обуване су у опанке, а две мале кецеље са црним пругама висе спреда и одзада; блуза им је нека врста неукусног болера. Глава је покривена марамом

⁵⁹ „Резервисано за Французе“.

136

са ресама које окружују лице. Ове сељанке су већином крупне с лукавом физиономијом. Деца плачу од хладноће. Јадни малишани, мајке им омотавају руке марамицама да не промрзну. Најмлађе носе на својим раменима.

У групама српских породица које су кренуле у бежанију, виде се на леђима мазги, са обе стране, обешене две кошаре и у свакој по једно дете.

Нестале су јелове шуме које су бацале по снегу широкe црне мрље. Сада нема више ничега на овом пространству чија белина, светлуцајући под сунцем, замара очи. Напокон, после дуга три сата, ево нас на врху, обележеном једним великим каменом који личи на звезду. У једном малом хану, греје се неколико путника. Ја се не заустављам; време прети; небо, кога пробада бледо сунце, препуно је снега, а треба да стигнемо у току дана до следећег села.

Силажење је још теже од пењања које је већ доста мучно. На овим уским стазама хвата вртоглавица оне који осећају планинску болест ако гледају стрме ивице које се окомито сурвавају, без иједног дрвета, ниједног грма да заустави пад.

Наши коњи посрћу и падају, а такође и ми, исто као и наши људи. Често губимо време због неког од коња кога растоварамо да би га подигли.

Наш јадни Доран је пао најмање десет пута у току дана.

На једном стрмом брежуљку покривеном ледом, падох тако грубо да ме жестина удара ошамути. Паде и моја жена која иде иза мене; потом пада Драгомир и, наравно, Доран. У тренутку када сам се подигао, један много комичан приказ наведе ме да прснем у смех. Чича, који држи за узде кобилу, Цану, снажно паде на задњицу, а Цана на стражње ноге - обоје отклизаше десе-

так метара не растајући се, док старац храбри Цану која се подиже у исто време кад и он.

Колико још котрљања наглавачке, нећу више да помињем. Коначно излазимо из вечних снегова и увече стижемо у село Велика. Последњих осамсто метара пролазимо коритом реке. Скачемо са камена на камен, али се не може избећи да се ноге сквасе, што је посебно мучно, јер их је заледио смрзнути снег, те су сада муке још веће.

Велика држи рекорд села у коме нема ниједног пута. Да се пређе из једне у другу кућу иде се коритом реке, срећом, сада готово пресушене. Када река набуја треба прелазити преко мокрих ливада. Нашли смо смештај где, срећом, имамо ватру да се огрејемо и да скувамо нешто од јела. Поред нас, стижу и другови из мисије. Један од њих, без смештаја, тражи да остане са нама. Много је уморан и пати од ентеритиса.⁶⁰ Допуњујући тешке услове живота од осам месеци у Србији, патње повлачења и оскудица хране почињу, мало по мало, да проузрокују обољења међу нама.

Долазе по мене да прегледам једног српског посланика који је сломио руку у паду са коња.

Мајора Д., из наше мисије, коњ је ударио у колено. Једна болничарка из енглеске мисије је сломила ногу.

Мноштво угинулих коња означавају пут.

Неки од другова кажу да су чули жестоку пуцњаву према северу. Северно од Андријевице има један пролаз. Да ли ћемо остати одсечени пре него што стигнемо?

Када смо, после одморне ноћи, поново кренули на пут, били смо задовољни што смо прешли Чакор. Пада снег. Они који су кренули из Пећи само дванаест сати после нас, тешко ће моћи да пређу тај планински кланац.

⁶⁰ То је уствари био трбушни тифус (напомена аутора).

За нас је дан доста мукотрпан. Снег заслепљује коње и путнике. Више нема пута. Идемо уз обалу реке у коју понекад треба сасвим загазити и корачати у леденој води. Понекад идемо стазом која се пење узбрдо и исто тако силази, те коњи падају. Секиром треба сећи лед да им се омогући пролаз, а кад неки пад захтева и најмањи застој, ужасне су муке које изазива жестока хладноћа, поготово од мокрих ногу. На овом тешком путовању, извесном броју другова промрзли су ножни прсти, а пошто нису лечени на време, наредних дана, ампутирани су у Скадру.

Конечно, ево нас у Андријевици, великом месту у коме су куће шиљатих кровова, а под густим пахуљицама изгледа сиромашно и пусто. Да би се ушло у Андријевицу, претходно треба прећи преко једног врло опасног дрвеног моста.

Налазимо једну прилично удобну собу, иако без ватре. Али, овде записујем да је ово по други пут, од Шапца, како спавам у кревету, а има, уз добро справљен црни хлеб, једна укусна купусна чорба. Велики ужитак!

Не можемо рачунати на куповину хлеба за пут. Становници га пажљиво чувају. Наплатили су нам двадесет четири франка за собу и купусне чорбе, а успео сам, с великом муком, да испослујем за, своје људе мало кајмака и оног немогућег кукурузног хлеба, од кога, ми Французи, одустајемо јер не можемо да га сваримо.

Снег не престаје да пада, нарастао је у току ноћи. Чича, Драгомир и Влада, кажу да их снег заслепљује и одустају од даљег пута.

Остаје ми само једно да им кажем:

– Ако ме напустите ко ће вас хранити?

Аргументат је без поговора и, све уз клетве, они припремају коње.

Окружни начелник из Подгорице, који је дошао у Андријевицу да се заузме за конвоје избеглица, саветује ми да не губим ни дана. Треба да пређемо други планински кланац, а снег може да нас овде блокира цео месец дана. Поред тога, он ме обавести да ће ставити нешто запрежних кола на наше располагање, једна кола по четворици официра, и показа ми она у која могу да ставим своје ствари. Осећам се комотније. То ће мало растеретити моје јадне коње. Ослобађам их терета, чинећи тиме грешку која је могла да нас кошта живота! Навикнут да видим запрежна кола иза пешака на овим тешким путевима, мислио сам да ћемо ићи заједно са колима на која су смештене наше ствари. У Андријевици је снег нападао тридесет центиметара. Али, када смо сместили наше ствари, силно сам се изненадио кад сам видео моја три друга како се хитро пењу у кола, остављајући нас свију ту са њиховим помоћницима.

Кола брзо одоше, а ми остадосмо без наших намирница. Требало је да пређемо планински кланац Трешњевик, висок око хиљаду седамсто метара, једним прилично добрим путем. Путници који иду пешке скратили су пречицом, а ми смо, ето, принуђени да заобилазимо свим окукама.

Немогуће је узјачати на коње и саме изнурене, а мало по мало, глад се надодаде на наш умор; путовање поста мучење.

Око подне наилазимо на један хан, где су се путници окупили око ватре и припремили за врло скроман ручак. Успео сам да купим ракију за моје људе, те прођосмо...

Након прелаза преко Трешњевика почиње наше слажење. Рећи ћу овде да треба имати у виду да су пред нама три нивоа овакве огромне низбрдице док се стигне на ниво мора, путем до Подгорице.

Изненади нас сутон док смо се још увек вукли; требало је, по сваку цену, макар ишли целу ноћ, стићи нашу ће-

бад и наше драгоцене намирнице. Раскрвављених, напола промрзлих ногу, нисмо ишли брзо. Заустављали смо се код сваког хана да питамо да ли ту има Француза. Одговор је увек гласио: „Нема“. То је оно српско „Нема“ кога знамо, авај, одавно, али овде је тон другачији. Газде ханова, велики црногорски бандити, ту реч изговарају нечувено дрско и грубо. Моје најружније успомене су из ових црногорских планина, које, сигурно, нису незаслужне за свој назив проклетих планина.⁶¹ Празног стомака, на ивици снаге, ми стално идемо напред у мрклој ноћи. Почињем да се бринем, да нисмо по овој тмини претекли запрежна кола с официрима! Исто тако, можда је све изгубљено! Без хране, шта ће бити од нас наредних дана? Не треба рачунати да се ишта добије ниодкога од путника, а у ретким кућама на које наилазимо, увек је исти одговор:

– Имате ли хлеба?

– Нема.

– Сира?

– Нема, нема ништа! Једва да нам дају воде!

Напокон, у Барама⁶² отварам врата једног великог хана и примећујем у слабој светлости свеће, неколико француских униформи. Ми смо спасени!

Констатујем да нам је нестало неколико ствари: два ћебета, наш тигањ за пржење (велики губитак), једна турска сабља о којој се старао Драгомир, и, што је још озбиљније, наша врећа зоби. После овог мучног дана, наши јадни коњи неће имати ништа до мало сена.

Газда овог бандитског гнезда био је један високи ђаво, прави разбојник, висок два метра и десет. Под изговором да је све пуно, не да ми да уђем у његову колибу, нити да уведем коње у његову коњушницу.

⁶¹ Овде аутор мисли на планински масив Проклетије (прим. прев.).

⁶² У тексту: Варе: Баре Краљске на путу Андријевица - Подгорица (прим. прев.).

Како му кажем да сам капетан, поче да виче с невиђеном грубошћу:

– Капета и ја такође, и усто господар у својој кући!

Али, био сам гладан и на крају стрпљења. Показао сам му футролу свог револвера, а сигурно је видео у мојим очима неки сјај који га ублажи. Не треба превише изазивати звер у човеку!

Сместио сам своје коње и провели смо ноћ под кровом, испружени на земљи једни поред других. Колико нас је било, ја не знам. Успео сам да набавим само мало поквареног сира кога моји људи међусобно поделише; наш хлеб је при крају.

Две младе енглеске болничарке, које су без ичије помоћи прошле цели пут пешице, стигоше после нас, а посрамљени газда није се усудио да их избаци напоље. Оно што су имале од хране било је премало. Добиле су мало воде и скуваше чај у кога умочише неколико тврдых комада бисквита. Изразише грозоту коју им причињавају ови смрдљиви ханови где се спава како ко стигне, и где се увек нађе један кашљач, један хркало, или једна група која, пушећи, игра карте, спречавајући остале да спавају.

Сан нас хвата исцрпљене и ништа нас не буди ове ноћи. У зору, већ се путници спремају за пут, јер је такав свачији циљ: искористити дан и стићи до неког скровишта пре ноћи. Упалише свећу, и ја се будим у прави час, таман да угледам свој кућни огртач који је нестао пре два дана, кога један човек спрема да смота у свој пртљаг.

– То је моје.

– Није, није, рече човек, један тумач, али не инсистира и оставља ми огртач када сам показао једну оправку по којој га препознајем без грешке. У исто време при-

међујем друге путнике, овај пут Србе, који пресавијају наш испикани покривач, ко бајаги иструнуо на Слободановим леђима. Питам их где су га набавили:

– У једном хану, пре неки дан; купио сам га од једног старог..., каже ми један од њих.

Стари, то је мој Чича. Али ми нисмо на крају наших губитака; будимо филозофи!

Недеља, тужан дан! Калварија се наставља.

Одавде до Лијеве Ријеке пут је добар, али је поплава однела већину мостова преко кривудава реке, а кад стигнемо до препреке, треба се враћати, скренути на стазе које нису чак ни постојале док их нису утрли наши претходници минулих дана.

Ове утрте стазе су стрмене на боку стеновитог брда и толико уске да коњи једва могу поставити ноге. Усто, прекривене су мразом. Тако је на једном од ових пролаза страдао наш јадни Доран. Откотрљао се низ шиљате, окомите стене на дно провалије, све до ледене воде у реци.

Уз помоћ једног аустријског заробљеника, моји људи су имали много муке да га растоваре и спасе драгоцен товар, у коме је био остатак нашег хлеба, мало брашна, једна врећа пасуља, шећер, затим кревет Пико, ћебад, нешто одеће и моја сабља.

Извађено из воде, све се то заледи па је требало да се носи у комадима. Успели смо да извучемо и коња, али му је била фатална ова ледена бања; четврт сата касније, Доран паде заувек.

Владала је жестока хладноћа. Ако се зауставимо пет минута, смрзавале су се сквашене ноге, и болно смо патили настављајући пут.

Зауставили смо се да ручамо у једном хану где је било ватре. Наше залихе су биле веома мале. Штедљиво

смо поделили по парче хлеба и по пола сардине, јер је требало још два дана путовања до Подгорице. Шећер који је пао у воду, био је неупотребљив, јер се заледио истопљен међу кесама. Имали смо нешто ораха, али кад их стучемо, само је сваки трећи ваљао. То је још једно разочарење.

У овај хан је досрљало неколико аустријских заробљеника. Умирући од глади и болести нису хтели да иду даље и изгубили су све наде. Покупише покварене орахе које смо бацили и поједоше што је било у њима.

Силазимо низ веома дугачку низбрдицу кривудаџим путем - то је други ниво према мору. Крај је голетан, без вегетације. Напокон стижемо у Лијеву Ријеку. У првом хану сместило се много путника, те нас истераше напоље. Неколико метара даље налази се други хан. Овде је, такође, просторија готово пуна, али овом приликом нисмо дозволили да нас застраше. Док смо улазили путници похиташе да заузму све дрвене клупе што су биле у просторији да би осигурали свој лежај. Поред тога, групишу се у збијеном кругу око пећи да би нас спречили да приђемо. Међутим, Миличино ћебе, које је носио Доран кад је пао у реку, заледило се и дете плаче од хладноће. Успели смо да јој учинимо једно место близу те ватре. Јадне ли земље! Сведени смо у стање просјака, а треба проћи, празног стомака и крвавих ногу, ову мучну калварију на путу повлачења.

Примећујем, ујутру, да ми је нестао један од новчаника, вероватно је испао из моје одеће док сам се сушио. Срећом, у њему није било новца, само документи.

Од Лијеве Ријеке неосетно се пењемо уз дугачку страну, низ коју, потом, нагло силазимо једним добрим путем са бројним окукама.

Изнад нас прелеће један аустријски авион.

У даљини се примећује светлуцава водена површина. То је Скадарско језеро.

У овом силажењу прешли смо снежну границу, али још влада оштра хладноћа коју појачава ледени ветар. Ни у покрету се не можемо загрејати.

Црногорци имају од Лијеве Ријеке до Подгорице путнички сервис од седам или осам аутомобила који нас мимоилазе.

Наш спас приписујем томе што нисмо имали запрежна кола и што смо целим путем ишли пешке. Много оних, који су се касније разболели, страшно су патили од хладноће у отвореним колима која су их превозила на ових неколико километара.

Изглед овог краја са голим, сивим стенама личи на месечеву панораму.

Када смо стигли до краја низбрдике, пошто се примакла ноћ, а више не можемо да корачамо, заустављамо се у једном малом селу и тражимо неко склониште. Све је пусто, све су куће затворене. Идемо још напред, али овог пута више нисмо могли даље. Срећом, прими нас, врло љубазно, једна црногорска сељачка породица. Њихова кућа је окружена каменим зидом који је чини готово неприступачном. Стан се састоји од једне велике просторије направљене изнад штале. Нема плафона, само греде покривене црепом. Једини прозор је затворен дрвеним капком. У току дана врата остају отворена за осветљење па оштра хладноћа продире унутра. Велика ватра, наложена на средини просторије, шири густо дим.

Али наши домаћини, имућни и љубазни, чине све што могу да нам њихов дом буде што удобнији. Припремају добру вечеру и примичу седала да смо што ближе ватри на коју додају грање, док суседи, које су обаве-

стили о доласку Француза, долазе да нам изразе све могуће почести, уз знатижељне погледе. Домаћини нам причају да имају сина на студијама у Дижону. То изгледа фантастично у овом декору! Уступише нам свој једини кревет, а док спавамо они за нас пеку хлеб од остатка нашег брашна.

Добар пријем ове породице, дозвољава нам да сутрадан поново кренемо с више храбрости, али умор не касни да нас поново освоји. Што се мене тиче, ја не могу више да идем. Ноге су ми раскрвављене и сваки корак је мучење.

Долина, која се била проширила, поново се сужава између два стеновита масива који су чинили кањон на чијем дну тече једна потпуно бистра река, смарагдне боје.

Шест километара од Подгорице, улазимо на пространо поље, необрадиво и голо. Пут га прелази у правој линији све до града, од кога прво примећујемо две мале „Ајфелове куле“ које надвисују својом силуетом ниске куће града. То су антене француске радиотелеграфије.

Ево нас у Подгорици.

XIII

ОД ПОДГОРИЦЕ ДО СКАДРА

Подгорица, црногорски трговачки центар, има сиромашан изглед. Све обичне куће имају само приземље. Поређане једна уз другу и обожене у жуто, зелено, црвено, наранџасто, подсећају на мале бараке које је обојило неко дете.

Има неколико хотела, али нема лепих зграда. Улице су праве и чисте; прављене су од туцаног камена, а тротари од ситног облутка, веома болног за измучене ноге.

Град је већ пун. Сместише нас код једног изнајмљивача кола. Ка спрату изнад колнице, жена нам даде лепу собу, без кревета ни ватре, али у кухињи велика пећ шири добробитну топлоту. Жена нас понуди да седнемо, кад се наједном зачу отварање врата колнице, те нас она хитно напусти. До нас су, кроз под, допирали гласови неке оштре дискусије. Влада, који је био доле, дође да нам каже:

– То је њен муж, хоће да је убије зато што нас је пустила да уђемо.

Стварно, власник не изгледа доброћудан, ако се суди по претњама његовој жени. Пење се, нагло улази и почиње да ми се обраћа. Ја му ништа не одговарам, али наређујем Влади да донесе мој револвер, кога, потом, вешам о наслон столице, и настављам да се грејем. Наш домаћин је још увек љутит. Тражи ракију, а његова ус-

плахирена жена пожури да га послужи. Он испи чашицу и, позвавши своје двоје деце (три и пет година) према којима, изгледа, гаји велику нежност, даде и њима да пију. Мало по мало, љубећи децу, он се смири. Приђе к мени и једним театралним покретом, скидајући капу, објашњава ми да његова срџба није због тога што нас прима, него зато што нас не може достојанствено примити, јер су Срби сместили госте код његовог брата, па је посудио намештај из своје лепе собе, а сада: „шта ће да мисле странци кад нађу код мене једну собу без кревета?“ Ја га оправдавам и одмах постаје врло уверљив у својим добрим осећањима. Нуди нас ракијом коју, на његово велико изненађење, ми одбијамо. Онда нареди жени да скува кафу.

Када је дошло време за вечеру ми смо нама скували пасуљ. Он нам припреми сто одбијајући упорно да седне с нама, вечерао је са својом породицом у једном углу. Напокон, пошто нас је поново понудио кафом, он скида ћебад са свог кревета, простире их на поду у нашој соби и, са бројним покретима кршћења, остави нас уз много жеља за добру ноћ и добро здравље.

Сутрадан, сретам у граду групу мојих другова и пуковника, шефа наше мисије. Поново је наређење да се чека.

Добио сам хлеб уз велике тешкоће. Нашао сам и нешто намирница које сам платио веома скупа у готовом новцу.

Кроз Подгорицу тече једна мала река која раздваја нови град од старог, турског, који је врло сликовит са једном старом џамијом чија су врата занимљиво извајана у барелефу.

У близини реке, усред града, налазе се кланице. Стоку кољу на падини обале одакле крв тече у матицу реке.

Месо секу и деле на месту.

Чујем да су Бугари заузели Призрен и Битољ. Прича се, такође, да су се француске трупе генерала Сараја⁶³ повукле према Солуну.

Распитујем се како да стигнем до Скадра. Пре рата постојао је бродски превоз преко језера. Сада, пошто више нема угља, превоз се врши само изузетно. Не примају коње.

Један други пут води до Хума, одакле се може превести барком преко једног језерског рукавца. Стиже се у Вирове, а одатле једним лошим путем за Скадар.

У мом одсуству, Чича је продао за седамдесет динара једног од мојих коња нашем домаћину. Под претњом револвера, Чича извади из свог џепа непримерно зарађен новац и врати га.

Ми смо у врлодобрим односима са нашим домаћиним који не штеди речите изразе пријатељства према нама. Исто као и његова жена, да нам учини задовољство, обукао се у дивну националну ношњу: болеро од црвене тканине, опшивен црним гајтаном, плаве гаће са широким набојцима, дугачки свилени, разнобојни појас, десет пута омотан око струка, са заденутим ножем од кога вири скупоцено изрезбарена дршка. На глави капа у облику пљоснатог округлог колача са околишом од црне свиле и црвеним покровом на коме су слова Н.И., ознака верног поданика Николе Првог. Са театралним жаром који прати све његове покрете, Радомир Мартиновић истиче свој кредо поводом краља:

⁶³ Maurice Sarrail, француски генерал рођен у Каркасону (1856–1929), командант Треће армије на Марни (1914), затим командант француских трупа на Балкану (1915–1917). На истом командном месту, замењује га одлучнији генерал, касније маршал Луј Франше д'Еспере (Louis Franchet d'Esperey) (прим. прев.).

– Срби су одступили, али је наша Црна Гора неосвојива! Ми никада нећемо пасти, јер остајемо око нашега краља, који ће нас увек водити у победу. Куда он, туда и ми. Ако се попне на небо, и ми се пењемо. Ако сиђе у пакао, и ми силазимо. Ако се бије и ми ћемо. Бог је господар, а после њега – наш краљ Никола Први!

Као већина црногорских жена, његова жена Јелица је лепа, доста висока и витка са нежном главом коју поносно уздиже с густим венцом црне оплетене косе на којој се, закачена перлама, грациозно спушта лепа марама од црне чипке. Њена одећа се састоји од болера са рукавима од црвеног свиленог сомота; по крагни види се кошуља од танког платна, танано извезена срмом, а на неколике сукње од сличног платна, свом тежином пада редингот без рукава, који је на леђима стегнут у пасу, да би се комотно ширио наниже. Овај редингот је од плавомодрог сукна и, као и болеро, извезен је срмом на деликатан и уметнички начин. Ретко сам виђао исто-времено тако елегантну и тако скупоцену ношњу. Ова је коштала седамсто франака, каже нам Јелица, а то ме не изненађује.

У четвртак⁶⁴ тридесетог новембра, примамо наређење да кренемо за Скадар – „са сопственим средствима“.

Док се спремамо за полазак, наш домаћин нас пита да ли су лепе плаве панталоне, које Чича хоће да му прода, моје власништво. Након мог одречног одговора, вероватно је утврдио куповину. Нису биле моје, али су сигурно припадале неком другом, јер Чича није понео из Шапца плаве панталоне црногорског жандара.

Док смо товарили коње, примећујем да нам фали једно велико шаторско крило које је служило за покрива-

⁶⁴ Томсон поново греша: 30. новембар 1915, био је уторак (прим. прев.).

ње товара са намирницама. Ја сумњам у Чичу, али се он енергично брани. Наши домаћини нам испољавају знаке пријатељства желећи нам добро путовање - а, док ме поздравља овај хајдук Радомир, примећујем своје шаторско крило на његовим запрежним колима, где га је сакрио!

Нећу да напустим своје коње, јер ће бити још пешачења од Скадра до мора, те се упућујем према Хуму.

Од Подгорице до Скадра шири се пространо песковито поље обрасло густом травом која расте између облутака. То је вероватно некад било дно језера. Било би једноставно да се овде направи железничка пруга. Пут је одличан до Тузи. На једном месту пресеца га врло дубока речица која је прокопала своје корито у стени; прелази се преко каменог моста. На другој обали је турска караула, напола срушена артиљеријом. Ту је била граница пре три године.

Тузи је турско село, чије су куће готово сасвим у рушевинама; минара џамије је пробушена гранатама.

Председник општине носи фес. Прими ме љубазно, даде ми склониште за ноћ и рече да из Хума неће моћи да превезу коње преко језера, јер је оштећена велика барка што је служила за превоз стоке. Он ће ми, ето, дати жандара који ће отпратити моје људе и коње на заобиласку језерског рукавца; са нама ће се састати у Вировима.

Сутрадан ујутру, на поласку, власници мале прљаве собе без кревета где смо провели ноћ, траже нам десет франака. Поред тога, констатујемо нестанак једног тоалетног прибора кога смо још имали у Подгорици. Ми смо до сада изгубили много ствари, али Црна Гора ће нас потпуно опустошити!

Неспособан за пешачење, принуђен сам да тражим кола. Пут је недовршен и води старим турским друмом. У Под-Хуму (лука Хум), налазимо неколико чамаца и велику барку која је могла да превезе коње, да ми председник није дао погрешно обавештење. За један сат ево нас у Вировима, где је требало да чекамо цели дан, док су се јадне животиње и моји људи мучили у заобилажењу језерског рукавца.

У Вировима нема до један мизеран хан направљен као и сви остали од једне просторије са дрвеним зидовима, без плафона, где на средини пода ватра шири опори дим.

Срећом није хладно; клима се променила откако смо стигли у Подгорицу. Примичемо се Јадранском мору; атмосфера овог подручја је блага и влажна. Изглед језера зелене површине, осенчаног маглом и окруженог високим планинама на коме се укрштају барке којима управљају високи Албанци поносног држања у својој шареној одећи, посебно је леп по овом магловитом времену.

Хан држи један Албанац из Скадра, по имену Марко. То је човек високог раста и карактеристичне физиономије испод омота белог појаса око главе.

Моји људи и коњи стигоше у ноћи исцрпљени. Изгледа да је пут био дуг и тежи од свега што смо доживели. Чак није било ни пута и требало се пењати по стенама где су коњи пали неколико пута. Изгубили су потковице и озледили ноге. Није требало рачунати на спавање у хану, јер га Марко ноћу оставља закључаног и одлази у своје село. Нуди нам гостопримство уз напомену: „Није далеко“, те кренусмо са њим, али након једног сата хода, налазимо да је путовање бескрајно. Уосталом, од пута нема ни трага, а у мркој ноћи то постаје забрињавајуће. Марко се повремено зауставља, оглашава се

неким туробним криком, кога ми не разумемо, неколико албанских дозива што је подсећало на вука који језиво завија. Коњи су посустали; моји људи су на ивици снаге, и ја се одлучујем да преноћим под ведрим небом кад угледасмо једну светлост.

– Ево моје куће, рече Марко.

Попели смо се преко неког каменог зида, улазимо у двориште где бесно лаје чопор керова, спремних да јурну, али их умири Марков глас. У сусрет нам долази цела група Албанаца, мушких и жена.

У овом дому који се састоји од неколико просторија у којима живе све групе једне велике фамилије, ови католички Албанци понудише нам велико гостопримство.

Жене журе око нас, тихе и грациозне; једна нам доноси калајни умиваоник изнад кога перемо руке топлом водом коју сипа друга, док трећа пружа изаткани пешкир, извезен златним арабескама на оба краја. Потом нам учинише место око огњишта, нудећи нас да се послужимо директно из великог котла, овешеног о вериге, у коме се кува мирисна чорба. Разастрили су на чистој слами лепе тепихе на којима, прекривени нашом ћебади, проведосмо пријатну ноћ.

Када смо ујутру кренули на пут, платио сам сено које су појели коњи, али наши домаћини поносно одбише сваку другу надокнаду и растали смо се рукујући се са Марком.

Жене, међу којима су неке лепе, биле су богато обучене у тешке тканине извезене срмом. Њихова сукња је занимљива: прављена од грубог вуненог сукна има облик звона са четири набора и досеже до половине листова. Овешене око врата, на прсима висе многобројне огрлице од филиграна и златника. Широки кожни појас

обогаћен је накитом. Црна коса подсечена у коврцама пада на очи и окружује лице испод мале мараме са ресама окићеним златницима.

Мушки носе албанску одећу: копоран, дугачке уске гаће од грубе бело-сиве вуне, украшене црним гајтанима. Глава је омотана појасом у турбан. Поглед им је искрен али дивљи.

Готово све до Скадра, блато је толико дубоко да је на неким местима направљена нека врста уздигнутог тротоара за пешаке. Коњи упадају до трбуха и гацкају у рупама напуњеним водом. Потом, ево једног доброг пута, али се пружа само један километар. Водена бујица односи све.

После тога наизменично следе по двадесет метара слојеви покамењавања припремљени за ваљање и по двадесет метара где ништа није урађено, и тако се наставља. Наравно, треба скренути у страну, преко мочварних ледина.

Заустављамо се да ослободимо пролаз једној необичној процесији у којој убрзо препознајемо пратњу сахране. Долазила је из неког удаљеног села и одлази преко ледина. Свештеник је ишао на челу поворке обучен у раскошну црвену одору. Иза њега иде група људи предводећи носилку, ношену на раменима четворице сељака. Зачудо, није било мртвачког сандука, а покојница, једна удата жена, била је изложена погледима, обучена у свечану одећу и богато окићена накитом. Позади су ишле жене, вероватно из више села, јер је поворка била веома дуга. Прве, одмах иза покојнице, гласно су нарицале, а све су биле свечано обучене.

Два километра испред Скадра пут постаје добар. Било је крајње време да стигнемо. Ноге су ми толико рас-

крвављене да сам, изувајући ципеле, помишљао да их никада више нећу моћи да обујем.

Срећа нас је поново послужила. Пошто, изнемогли од умора, почесмо да лутамо кроз град, сретамо госпође С., које су нас сместиле у Митровици. Спремале су се да исте вечери крену за Свети Јован Медовски. Оне нас одведоше у албанску кућу где су нашле уточиште и дадоше нам своју собу.

XIV

У СКАДРУ

Првобитно окрепљени тиме што имамо смештај, нисмо дуго чекали на тешко разочарење у Скадру.

На нашем мукотрпном повлачењу од Шапца, увек смо рачунали да ћемо наћи место где ће се зауставити егзодус, где ће се војска реформисати, где ће наша мисија поново почети да ради; тај циљ, увек одлаган успоредо са нашим повлачењем, дозвољавао нам је обнављање храбрости на крају сваке етапе, где смо сами себе убеђивали: ово ће можда бити последња.

Нажалост, од Призрена, повлачење се претворило у расуло, а наше путовање у одисеју која је урачунавала доста жртава. Прелажење преко Црне Горе, фатално за неке између нас, било је више него мукотрпно. Усиљени маршеви кроз блато и снег, прелаз преко река и горских потока, патње на крају етапа у прљавим и негостољубивим хановима, агонија од хладноће у планинама, ужас од глади, све смо то храбро подносили, јер нас је сваки корак још више ближио некој последњој нади - уздању у црногорску тврђаву, чији ће бедеми зауставити непријатеља, зар то није речено да ће се српска војска, регруписана, спојити са црногорским трупима и да ће,

снабдевана преко Јадранског мора хлебом и муницијом што ће допремити савезници, повратити своју снагу? У Скадру ће престати наше патње. Овде ћемо наћи мало одмора и удобности и, настављајући рад у спасавању оних за које смо дошли да их помогнемо, инсталираћемо наш састав, спремни да се поново прихватимо рада. Али, авај, и овде влада кобна немаштина, а вести су очајне. Јадранско море је било под контролом Аустрије, чије су подморнице блокирале луке. Били смо одсечени од осталог света и ништа се није знало изузев да су Ћаковица и Пећ пали, да Бугари држе Битољ, угрожавају Елбасан и да ми треба да чекамо.

Госпође С. су нас одвеле у једну лепу албанску кућу која се налази у средини једног врта поморанци и лимуна, окруженог дебелим зидом, високим пет метара, са масивном капијом и чврстим бравама које се затварају изнутра. Кућа је власништво једног богатог Албанца, витког и енергичног старца гордог држања са белом брадом и светлуцавим очима; отменог покрета, носио је црне гаће са наборима, болеро украшен гајтанима. Преко белих чарапа обувен је елегантним чизмама. На глави је носио црвени фес са дугачком плавом кићанком која је падала до потиљка.

Ношња албанских госпођа у Скадру састоји се од шалвара од виолетне свиле стегнутих у чланку и велике пелерине са кукуљицом од тамноцрвене тканине окићеном златним гајтанима, или црне боје за удовице. Глава и груди су претрпани ланцима од филиграна и златника који понекад представљају право богатство.

Наш домаћин, Пјетар Б., гледао је равнодушно и гордо најезду у његову кућу, где су, поред нас, смештене две српске породице, а он се повлачио са својим кћер-

кама, женом и двојицом млађих рођака, у две одвојене собе. Према нама се показао учтиво. Док су нам младе девојке доносиле велике посуде топле воде за прање наших измучених ногу, једну менгалу са жаром за грејање простране влажне собе и док нас је мајка нудила јајима и парчетом хлеба, извињавајући се што нам не може дати већи комад, ја сам мислио на приповест о добром Самарићанину!

Гостопримство је закон код Албанаца.

Било би корисно да се проведе мало времена са Албанцима, проучити их у разним слојевима, разговарати са њима. Срео сам их доста у Скадру који, не само да добро говоре француски, него, такође, стварно разумеју прави смисао наше културе. Стиче се утисак да је појам части, смисао за религију, храброст, чистота обичаја, код њих апсолутни улог њиховог будућег развоја. Али њихова будућност је била, и још је увек, више него све друго, притиснута опасним претњама. У току од пет векова поднели су турски јарам који је одржавао незнање као гаранцију за турску угњетачку доминацију. Поред тога, положај њихове земље, лепе луке које имају, привлаче похлепу нација које су до сада имале интереса да одржавају раздор међу њима.

Национална црква која је одржала Србе, недостајала је Албанцима, а жестоко ривалство које влада ових последњих година између муслимана и католика, искористили су њихови непријатељи. „Кућа подељена против саме себе, не може владати“, а од јунака Скендербега, није се више нашао у Албанији довољно јак човек да уједини сав народ под исти барјак и унесе кохезију. Међу Албанцима уопште, а поготово код бројних угледних људи које сам упознао, нашао сам природну симпатију

према Француској, а у менталитету, у укусу, у обичајима, сигурно латинске тежње. „Французи нас познају само кроз легенде...” – рекоше ми многи од њих.

Скадар се налази на крајњем југоистоку великог језера које носи његово име. На овом месту језеро се сужава у текући рукавац који се, примивши један крак Дрима,⁶⁵ назива река Бојана и утиче у море, четрдесет километара одавде.

Река Бојана је брза, али неједнака и закрчена песком. Пловна је само за мале једрењаке, али би било могуће јаружење корита.

Уз то, педесет два километра од Скадра, налази се лука Св. Јован Медовски на равном терену. Ту би било лако направити железничку пругу, а још лакше један добар пут.

Велики бродови, који пристају у медовској луци, тако би имали две линије за превоз робе у Скадар одакле би, потом, преношена до Подгорице.

Не би било немогуће направити и други пут који би се пео уз ток Дрима до Призрена. Тако би Скадар постао снабдевач Србије и Црне Горе и била би му осигурана сјајна будућност.

Сетићемо се да су Црногорци, пре три године, ослободили Скадар од Турака, након седмомесечне опсаде у којој је постало чувено име брда Тарабош.

Али, посредством Аустрије, велике силе су наметнуле интернационалну окупацију Скадра и тек на почетку рата, 1914, Црна Гора је поново преузела град.

Од боравка интернационалних трупа, у Скадру је остало доста трагова. На првим корацима падају у очи

⁶⁵ Овај крак Дрима носи име: Дримача (прим. прев.).

називи улица, међу којима је главна Интернационална, док друге носе називе: Ернеста Ренана, Жила Периа, Гарибалдија, затим трг Едуарда Седмог итд. Конзулати сваке велике силе такође су оставили своје трагове тамо где им је било седиште. Ми смо становали у улици Аустро-Угарског конзулата. Италијани су имали станицу бежичне телеграфије, болницу и значајну школу. Била је такође и једна грчка школа.

У центру се истичу простране касарне, а преко пута њих, лепа грађевина, бивша палата турске команде.

У Скадру има један језуитски самостан, један самостан фрањевачког реда и једна католичка катедрала.

Улице су чисте; мали канали, које смо видели свуда где су Турци живели, гранају се градом.

Виде се лепе албанске куће, окружене баштама и дебелим зидовима са великим капијама. Велико здање енглеског конзулата личи на утврђени дворца. Заштићен је зупчастим зидовима, а два торња, покривена бршљаном, урамљују главни улаз. Ово здање је власништво лорда Паџета, бившег енглеског представника у Београду, који се налази, у исто време кад и ми, у Скадру са енглеским мисијама о којима се лично стара. Недалеко одавде, усред једног малог гробља уздиже се лепа цамија са белом минаром.

У мом првом утиску, и поред велике навале света, Скадар ми се учинио као мртав и тужан град. Један ожалошћени град коме је заустављен развој.

За наше прво јутро у Скадру, пробудили су нас топови; готово да поверујемо да смо у Шапцу. Канонада се није причињавала превише близу, помислио сам да је према Медови.

Касније сазнајемо да су три аустријска разарача са две крстарице допловили из Котора и стварно бомбардовали луку Светог Јована Медовског, потопивши два пароброда и девет једрењака. Ето наших намирница у води!

Тек сутрадан увече након нашег доласка у Скадар успео сам да добијем хлеб, и још с каквим тешкоћама! Пошто сам срео нашег пријатеља из Шапца, господина Лазића, он ми га набави. Захваљујући њему, имао сам хлеба за цело време нашег боравка у Скадру. Шта би било од нас без начелника из Шапца?

У продавницама се може наћи, с великом муком, само мало меса, кромпира, пасуља, купуса, лука и прасилука. Ништа од тога се не може добити без готовог новца. А што се тиче хране за коње, готово да треба одустати... Сутрадан по нашем доласку у Скадар, Слободан је испустио душу и, ето, неће нас коначно однети у слободу. Цана, тешко повређена у ногу, брзо вене. Ако је изгубим, требат ће нам други коњ, у предвиђању нових премештаја.

„Осми децембар.

Дани се ређају. Стигли смо овде четвртог децембра, и још увек чекамо; не знамо шта се дешава и сведени смо на нагађање. Уза све то, никакво снабдевање не изгледа да ће стићи у Скадар, кога свакодневно, у све већем броју, освајају избеглице и српски војници који се надају да ће се овде прегрупписати и наћи обећану храну. Официри су строгог и забринутог израза.

У рукама Турака, Скадар је одолевао седам месеци. Изгледа да се може учинити више, али би требало да се војска опорави и реорганизује.

Свако јутро звона звоне, објављујући долазак непријатељских авиона који, мало потом, надлетају град, бацају неколико бомби и одлећу. Све док није превише близу не знамо има ли жртава ни ко су. Таква је гужва да се једва пролази улицама.

Млади из наше куће воде нас у шетњу по граду и упознају нас са пазаром, старом отоманском четврти, где свако јутро влада жива врева и где се меша сликовита маса: Албанаца са брда, обучених у белу одећу, Турака у крзеном огртачу, Туркиња строго покривених у црни јашмак. Између њих лутају изгладнели српски војници у потрази за струком празилука или главицом црног лука.

Са пазара се пружа диван и увек променљив поглед на језеро, чије се мирне воде, час плаво модре, час зелено смарагдне, час светлуцаве и седефасте, мењају из часа у час, надвисене планинама променљивих тонова, међу којима је врх Тарабош.

На једном брежуљку, на другој обали Бојане, истиче се стара тврђава чији бедеми, прекривени бршљаном, подсећају на неки стари двораци из легенде.“

„Једанаести децембар.

Издахнула је кобила Цана.

Док сам био на пазару, видео сам како путем од Дрима помаља једна колона српских војника који стижу из Призрена преко Албаније. Изнемогли су од умора, бледог, исцрпеног лица и одеће у дроњцима. Прича се да су их напали Мирдизи у кањонима, и да је било мртвих.

Глад и умор су, такође, однели доста живота, а преживели тешко иду напред. Једни су полегли на коњу који се и сам једва миче, други се потпомажу својом

пушком. Измешани са војницима, официри се више не разликују. Њихови блатњави шињели су изгубили свако одличје.

Комора долази позади. Волови више не вуку ни кола ни топове. На леђима носе огртач и празну торбу свог водича. Неки су изгубили супарника, јер су ишли у паровима, а све то протиче некако полако и испрекидано, шепајући, посрћући.

Ови паћеници стижу у Скадар као у обећану земљу. Обећано им је да ће овде имати шта да једу, и првом пролазнику кога сретну, обраћају се вечитим, уплашеним питањем, кога смо толико пута чули „Има ли хлеба?“ Нико се не усуђује да им одговори!

Јадна српска војска, коју сам видео тако смелу и пуну храбрости и наде, подсећа на дефиле бледих и тихих фантома.

Официри ми кажу да су пред одлазак из Љум-Куле уништили аутомобиле и ратни материјал – болно уништење! Прича се да је прелаз преко албанских планина гори од оног којим смо ми прошли.

Краљ Петар је прешао преко Албаније, а старог војводу Путника носили су војници на рукама, у некој подешеној столици; болест га није раздвајала од његових војника. Његов ађутант, пуковник Павловић, управљао је војском у повлачењу.

Сутрадан, након навале српских трупа, град се нашао, као по некој чаролији, испражњен од свих резерви које је још нудио. Сада је на пазару затворена већина дућана; од хране више нема ништа до празилук!

Војници лутају улицама као клонула привиђења. Тужно је погледати њихове упале образе испод светлих

очију, а кад заседнемо уз тањир пиринча и мало хлеба, што сада чини, јутром и вечером, наше једино јело, са грижом савести мислимо на њих, гладне...

Прича се да су бродови, потопљени у Медови, донели брашно и разне конзерве; успели су да то спасе. Ових дана је још један пароброд донео друге намирнице, али нас од Медове одвајају педесет два километра пута који је, иако на равници, такав да су конвоји двоколица са воловским запрегама, који су то превозили, већином остали заглабљени у блату или су се поломили у каљужама.

Један официр из Прве српске армије, који долази из Пећи, прича ми неколико појединости о повлачењу отуда. Када је Врховна команда била присиљена да уђе у теснаце, наредила је да се уништи сав материјал да не падне у непријатељске руке. На великом троугластом тргу у центру града музика је свирала националне мелодије, док су одјекивале експлозије и пели се стубови дима, бацајући у ноћи туробна светла тамо где се жртвовала муниција и топови. Након тога, војска је кренула у теснаце, куда смо и ми прошли, и, прегрупписана код Андријевице, спојила се са црногорским трупима.

Мислио сам на расуђивања старог Божидача. Да, Црна Гора је тврђава, али глад је њен најопаснији опсађивач. Овде војници умиру. Сваког дана се повећава број мртвих; изгледа претерано, напосто се не усуђујемо да верујемо.

Српски официри, које виђам, стварно постају песимисти и малодушност почиње да влада. Бојим се да ће због недостатка хране одустати од отпора.

Један службеник из Београда понуди ми коња да заменим угинулу Цану и одведе ме да га видим изван града. Пада киша. Уосталом, она нас је данас поштедела од свакодневне посете авиона. Посебно су туробне улице на којима леже мртви коњи. Организован је један сервис за одношење ових лешева; вежу им задње ноге дугачким конопом за јарам с паром волова који их вуку.

Северно од Скадра, велики валовити простори прекривени су мноштвом малих, жутих шатора. Киша пљушти, све је поплављено; гази се у води до чланака. Сироти војници чак се више не могу склонити ни од воде. Кад сам стигао, окупљају се око мене, настојећи да ми продају – неко улар, неко колан... Срце ми се стеже, и никада нећу заборавити мору коју ми је изазвао изглед ових јадних војника.

Платио сам коња десет франака плус једну векну хлеба, а јадна животиња, која није јела већ неколико дана, напосто се баци на сено које сам успео да набавим уз велике трошкове.“

„Двадесети децембар.

Од оног што се могло донети из Медове, подељено нам је неколико конзерви, нешто ратних бисквита, пиринча, шећера и мало чаја. Велико изненађење!

Успели смо да нађемо кафе, јер је има у затвореним дућанима, али су Албанци, од којих смо је добили, тражили да се плати у злату. Купио сам кукуруза за коња, такође по цени злата.

Свако јутро се питамо при буђењу шта желимо више - кишу или сунце. Киша у овом влажном граду, у овој соби без ватре, још више мрачи наше и онако сумор-

не мисли... Сунце наговештава посету авиона који некажњено долећу, пошто немамо никакво средство да их отерамо, а подругују се пушкама кад војници пуцају у небо.

Ех, боље да је сунце. У тренутку док уз смех изражавамо своје мисли, зазвонише звона. Наши Албанци, који имају детињи страх од нових справа, рукама обухватају своје свете слике и трче у подрум да се шћућуре сви заједно. Одједном одјекну страшна експлозија, и ми журно излазимо из собе у којој се разлетеше прозорска стакла. Потом бомбе падају једна за другом. Два авиона круже без журбе изнад наше четврти док се стотине узалудних куршума враћа са неба на пролазнике.

Овог дана, наша равнодушност пређе у тужно узбуђење, када смо чули да су смртно рањена тројица наших авијатичара. Са њима су један српски инжењер, један секретар из начелства и још других седамнаест лица погинулих или рањених.

Нису само нама сломљена прозорска стакла. Сви прозори начелства, италијанске школе и других кућа имали су исту судбину.

Хоризонт се намрачи. Прича се да Црна Гора одвојено преговара о миру.

Међу српским војницима вре потмули револт. Јадни људи тако издржљиви и тако изнурени, колико је патње требало да им исцрпи стрпљење! Један велики број од њих се скупии испред стана принца престолонаследника који је остао са својом војском. Они траже хлеба: дато им је оно што је одузето другима. То не може трајати. Друга још значајнија збивања забрињавају официре са којима разговарам.

Поред мртвих од глади и исцрпљења, говори се о случајевима колере. Ја не верујем. Претпостављам да се пре ради о тровању проузрокованом код депримираних особа након узимања сумњиве хране. Под притиском потребе не одустаје се ни од покварене хране, поготово рибе.“

„Двадесет четврти децембар.

Тужан Бадњи дан! Већ су три недеље откако смо овде. Дешава ми се да се будим више пута у ноћи са жестоком глади коју не утажава овај одвратни пиринач којим се хранимо.

Овог поподнева присуствујем сахрани једног од наших авијатичара. Био сам у болници да се распитам о двојици наших другова, капетана Р. и Г., обојица тешко болесни, и чујем да је капетана П. изненада ухватила забрињавајућа болест која га је савладала за неколико часова.

Док пишем ове белешке, српска породица која станује са нама у овој кући, прима официре и гардијске музичаре. Уз пратњу виолина, певачи понављају свој национални репертоар.

Али изгледа да више немају глас за борбене песме, ово што чујемо, то су чудне и тужне монотоне песме. Мало по мало, захваћени неодољивим шармом своје музике, певачи заборављају своје бриге и своје страхове. Слушамо их и ми сами, одушевљени, а док млади момци и девојке певају, са овом помало чудном веселошћу која им је својствена, заводљиве мелодије позајмљене од Цигана, ми заборављамо, као и они, да је заузета цела њихова отаџбина, да су у избеглиштву у непријатељској

земљи и да их њихови домаћини, Албанци, тихи и строги, посматрају.

Исти дан, десет сати увече.

Како сам ишао да предам писма за Француску и Енглеску једном авијатичару који одлази у Валону, са знајем да смо добили наређење за одлазак у Медову. Позване су све француске мисије.

Полазимо сутра, на Божић, и чекаћемо у Медови један пароброд који ће нас превести у Италију.

Збогом, надо, да ћемо овде зауставити наше повлачење и видети наше храбре и несрећне савезнике прегруписане на истом месту!”

at 1/2 hour from pier
at 1/2 hour from pier 5/7/91

XV

СВЕТИ ЈОВАН МЕДОВСКИ

Мој мали коњ кога сам купио и, уз одрицање од наполеона, хранио што је могуће боље, сада изгледа чилији. Служиће мојој жени за јахање и носиће нашу оскудну храну за два дана пута. Наш пртљаг, од кога није остало много од хиљаду и петсто килограма колико смо имали у аутомобилу, сместићемо на кола са воловским запрегама која су додељена мисији.

Чича, Драгомир и Влада не иду са мном. Они ће, кажу ми, покушати да се врате у своју земљу, охрабрени прогласом у коме Кајзер гарантује добар пријем за Србе који се врате својим кућама. У тренутку растанка, пошто су издашно награђени, видим да се не растају без узбуђења са оним ко их је до сада водио у сигурности кроз толико опасности, и што се страх меша са осећањем њихове будуће неизвесности. Старом Чичи навреше сузе на очи. И ја сам ганут, јер ми се чини да им је судбина неизвесна, како ће моћи да пређу пут, сада још тежи кроз снегове, које нисмо видели има месец дана? Како ће се хранити и неће ли бити опљачкано оно мало намирница које им дајем, јер нећу понети на наш пут до Медове до најнужније. Они одлазе са једним целим караваном који ће покушати да се врати у Србију.

Што се тиче нас, ми напуштамо Скадар с тугом на помисао да остављамо у овој туђој земљи не само наше

авијатичаре погинуле од бомби, него и три наша друга од којих су двојица између живота и смрти, док је трећи у агонији.

У тренутку поласка, видели смо последњи пут нашег доброг пријатеља из Шапца, начелника Лазића, који је дошао да се поздрави са нама. До поновног виђења, а не збогом, стварно се надам. Поуздан у будућност његове отаџбине, ја желим да се поново нађемо у околностима у којима ћемо моћи да се заједно радујемо успесима наших удружених армија.

Уз успомене на радне дана и на дане стрепње, које носим из нашег далеког Шапца, успомене на овог достојанственог службеника, остаће дубоко у мом памћењу као сећање на личност коју сам највише поштовао у Србији.

Из пространог дворишта касарни где се утоварају ствари наше мисије у окупљена кола, ми полазимо на пут, прелазећи преко пазара чији су дућани сада сви херметички затворени. Пут води подножјем брда Тарабош; потом га пресеца крак Дрима⁶⁶ који додатно напаја Бојану; прелазимо га преко лепог каменог моста.

Онда се удаљавамо од Бојане и идемо уз други крак Дрима, онај који утиче у море, пет километара од Љеша.

Након прелаза преко моста, пут готово да и не постоји, те нам остаје избор између једног широког блатњавог правца који води право, пењући се на оније брежуљке, а потом се губи на валовитом терену, рупама пуним воде, јаругама и некој врсти парлога где се још налазе ровови и сплетови бодљикаве жице коју су поставили Турци пре три године, и једне стазе која води уз обалу Дрима; ту скрећу кола, али убрзо упадају до

⁶⁶ Дримача.

осовина у лепљиво блато једне праве мочваре, коју на-тапа река, а чији се крајеви понекад тешко назиру.

Један трећи пут који води подножјем брегова биће савршен, али за сада је тек у зачећу.

У дубоком блату тону многи лешеве коња који озна-чавају пролаз преко овог мочварног поља. Ту и тамо про-лазимо кроз понеко село, или тачније, остатак скупине срушених кућа. Све је порушено у рату пре три године.

Пут нас одведе у Барбалуши⁶⁷ где се заустављамо код једног хана, под огромним гранама вековног плата-на. За време тог нашег предаха гледали смо прелетања на ниској висини француских авиона који су превозили рањенике из авијације.

Ми смо у правој каљузи. Идемо напред с муком и ћу-тећи, јер ова последња етапа изгледа још тежа од свега што смо поднели, и поред тога што је мање опасна, али људске снаге имају крај, а изгледа да смо га дотакли. Стварно, неки другови, исцрпљује ентеритис већ неко-лико недеља, више не могу да поднесу чак ни ово мало јадне хране на коју смо спали.

Мимоилазимо дугачке редове запрежних двоколица натоварених врећама брашна, кутијама конзерви и би-сквита које долазе из Медове. С муком иду напред; воло-ви малог раста и недовољно храњени гину на овом путу. На крају два смера, тамо и назад, понекад и мање, во-лови падају и више не могу да устану. Точкови улазе у колотечине дубље од нивоа осовине, а понекад остају за-лепљени у том лепљивом муљу, или се пак ломе излазећи.

⁶⁷ У тексту: Barbalouchi - Барбуша. Северно од овог места водила се крвава битка између Срба и Турака од недеље до уторка - 22, 23. и 24. децембра 1912. Видети: потпуковник Букабеј, *Први бал-кански рат*, издање 1913. Фонд Народне библиотеке Србије, Београд (прим. прев.).

Вреће брашна падају, сандуци су распорени. Шта да се ради? А баш се рачунало на луку Светог Јована Медовског за снабдевање Скадра и црногорске тврђаве.

Онако како је потпуни недостатак шездесет километара пута од Љум-Куле до Дебра тешко оштетио Србију, тако ће и недостатак пута између Медове и Скадра погубити Црну Гору. А, било га је лако направити, све на равници и километрима сасвим близу стеновитих брежуљака чије се напрсло камење, сво здробљено и спремно за постављање нуди оном ко хоће да се послужи.

Прешли смо око двадесет пет километара и не можемо се надати да ћемо стићи у Љеш пре ноћи. Тек смо на пола пута, а не можемо ни ноћити у несигурним селима. Питамо се да ли треба да се зауставимо ту где смо и да спавамо без заклона на том блатњавом тлу из кога једва извлачимо ноге на сваком кораку, кад нам спасацац дође у сусрет.

Обрати нам се свештеник из малог села Кукли и одличним француским језиком позва нас да проведемо ноћ код њега. Одмах изрази извињење што нас скреће са нашег правца да би нас одвео у село најодвратнијим путем каквог је могуће замислити.

– Не можете наћи никакво склониште уз пут, а ако хоћете да се задовољите с мојим сиротим гостопримством бићу врло радостан да се нађем у друштву Француза, рече свештеник.

Пресецамо преко поља, али коњ нас једва прати због многих ограда преко којих се треба пети, а тешко се миче кроз толико дубоко и лепљиво блато, принуђен да често застаје без снаге да се исчупа. Потом пролазимо кроз албанско село, чудновате скупине кућа, тврђава

опасаних каменим зидовима, и ево нас наједном пред лепом малом црквом, сасвим новом, поред које се налази ништа мање лепа свештеникова кућа. Треба проћи с нама овај велики пут од дванаест недеља под условима у којима се одвијао, претрпети патње етапа у хановима и оним градовима и селима где су састављени најтежи услови смештаја и хране, да би се дочарало дивно и незаборавно изненађење кога нам је резервисало ово заустављање у селу Кукли, код љубазног свештеника. Желећи нам добродошлицу, уведе нас у удобну модерну кућу. Смести нас у лепој соби, где смо послужени изврсном кафом, и оставља нас да се одморимо уз добру ватру, док је наш коњ одведен у добро снабдевену коњушницу.

Послужена нам је вечера, која нам је изгледала као права гозба, на елегантном столу где смо гледали као у сну, фини столњак, порцелански сервис и кристалне чаше. Наш домаћин, брат призренског надбискупа, је образовани човек и врло отмен. Пошто је доста путовао, познавајући добро Француску, одао се у овом скромном селу за албанску ствар којој служи заузимајући се просвећивањем народа, његовом духовном и интелектуалном развоју. Створио је алфавет овакав какав данас постоји са словима сличним нашим, а аутор је књига и приручника који се употребљавају у школама.

Причао нам је дуго, изражавајући своју наду да види у Француској темељније познавање албанске земље и њеног развијеног становништва, ту симпатију коју сви потлачени народи очекују од велике, витешке нације, која је кроз векове главни поборник права и легалности.

– Неколико ретких Француза, каже свештеник, борили су у Албанији и само они могу да претендују да не-

што знају о нама. Једва да наша велика латинска сестра (Француска) познаје наше порекло.

Сутрадан ујутро, након одличног доручка у овој неочекиваној оази, каква је за нас била свештеникова кућа у селу Кукли, ми настављамо наш пут, растајући се са жаљењем са овим љубазним домаћином, праћени његовим жељама за срећан пут.

Удаљавајући се, дуго смо могли да видимо лепу, белу цркву од које је завршена само спољашност.

Нешто мало даље, када смо прошли једну четвртасту кулу, сигурно остатак неке тврђаве, пут прави велики заокрет и улази у мочвару из које виरे мале врбе. У даљини се види стара тврђава која надвисује Љеш. Али још смо далеко.

Много окука непотребно продужују овај пут, који на овом равном терену треба да буде у правој линији.

Нешто касније, налазимо неку врсту покамењене цесте, на којој срећемо црногорске војнике са шапком и сивом пелерином. Иду појединачно, без икаквог реда, држећи се стазе са које се ником не склањају.

Стижемо пред Љеш, турску варош где столује, сложено са српским командантом места, један представник Есад-паше⁶⁸ са звањем кајмакама. У подножју тврђаве, Љеш се угнездио на падини брега. Сиромашан и сликовит са својим калдрмљеним улицама, толико уским да само пешаци могу да прођу. За прилаз треба прећи дугачки дрвени мост преко Дрима који је овде велика река жутих вода где је укотвљено неколико двојарболних бродова, испред града. Пут за Медову не прелази

⁶⁸ По његовој последњој жељи, Есад-паша Топтами је сахрањен уз Србе, на српском војничком гробљу Тие (Thiais) у јужном предграђу Париза (прим. прев.).

преко Дрима; пење се према северу уз хридине. Већ се осећа мирис и лахор мора, примичемо се Медови. Али време, претеће целог дана, наједном се намрачи, изненади нас жестока киша три километра испред краја нашег пута. Катастрофа! Мокри до голе коже, без икакве могућности да се заштитимо, стижемо у мрклој ноћи и тражимо неко склониште. Али, готово да и нема кућа у Медови, ми проводимо ноћ у једној малој бараки од картона, где смо могли, шћућурени и промрзли, да се поново сетимо етапа у планинским хановима.

За врхунац несреће, на доласку дознајемо да су слоњена троја кола из конвоја који је пошао из Скадра, и баш су наше ствари биле на једнима од њих. Највећи део товара је бачен по пољу, а остатак распоређен на остала кола. Од свега што ћу наћи од својих ствари – то је кревет Пико и моја ручна торба у којој су биле драгоцене фотографије и моји записи.

Пробуди нас блиставо сунце. Намирнице су одмах биле подељене. Напокон, налазимо изобиље на овој обали на којој смо се спремали за одлазак. Стварно, у недостатку транспорта овде су се гомилали бродски товари.

Ова фамозна лука, једина нада Црне Горе и Србије је један мали полукружни залив без пристаништа. Прво што пада у очи то је чињеница да су сви бродови потопљени, изузев неколико малих једрењака. Срећом, море није дубоко, те пароброди, лежећи на дну, имају палубу на самој површини воде. А од потопљених једрењака вире само јарболи.

Лука је окружена високим бреговима који дозвољавају да се лако брани. Бродови остају усидрени на сто

метара од обале. Растоварају их уз помоћ барки. Има само један понтон; никаквих уређаја, нема гата.

Медова је оперетска лука: једанаест кућа, рачунајући светионик, царинске зграде и бараку која служи као кафана, где смо провели ноћ. Два рта оцртавају кружни лук у најмање два километра дужине обликујући мол.

На околним брежуљцима виде се безбројна логоровања српских војника, на хиљаде малих, жутих шатора.

Пре неколико дана, команду луке је преузео енглески адмирал Трубриџ. Под његовом дирекцијом уведен је ред у луци. Вреће брашна које су лежале на обали, сандуци бисквита, конзерви, шећера, сланине, канте бензина, све је уредно распоређено. Спашено је што може да послужи, док су нови транспорти ускладиштени у настојању да се заштите од новог бомбардовања. Али шта да се ради са свим тим с онаквим путем какав је онај којим смо дошли!

А чудили су се у Скадру што се не могу наћи намирнице које је послала Француска! и надали су се да ће бити снабдевани преко Светог Јована Медовског.

У току јутра посетио нас је један аустријски авион, али није направио никакво зло. Неколико дана раније, бацили су смртоносније бомбе.

Изузев бродова који могу да доплове, у Медови више не остаје много тога за рушење.

У току бомбардовања које се догодило дан касније након нашег доласка у Скадар, на Медову је бачено две хиљаде граната порушивши кућу италијанског капетана који је командовао станицом бежичне телеграфије, царину и све приватне куће.

Гледамо приближавање пароброда Бриндизи, који треба да нас одвезе. Чим је стигао, барке се пожурише око њега да га хитно растоваре.

Овде има доста бугарских заробљеника, обучених у униформе „каки“ браон боје с капом на глави која личи на веслачев качкет. Напомињем да су ови људи снажни, лукаве физиономије и врло брадати.

Наш дан пролази спокојно; разишли смо се по брежуљцима са којих смо се, по прекрасном времену под чистим небом, дивили мирном и бистром мору. Чинило нам се да смо удаљени стотину миља од оних дивљих крајева, иако су тако близу, које смо прешли у мучним данима, а које су мало по мало освојиле непријатељске трупе. На хоризонту два разарача чувају море и опомињу нас да наше путовање можда неће бити без опасности.

Увече стигоше француски авијатичари и возачи аутомобила, који се укрцавају на брод у реду, под командом свог шефа, мајора Витре. Око десет сати увече, пошто брод треба да крене у једанаест, и ми добијамо наређење за укрцавање како ко може. Многи остављају сандук донет догде с великом муком. Ја још имам само два ручна пакета; налазим се да добијем једну барку, и стижемо на палубу.

Али нова и драматична узбуна, одлучно одбијају да приме малу Милицу.

Сирота мала, која је већ недељама претрпела толико узнемирења од сталне стрепње да ће остати напуштена, и већ се осетила да је спасена када смо стигли овде, поново се уплаши када је чула да не примају Србе.⁶⁹ Сада је ухвати такво очајање и страва да је италијански командант пристао. Страх сироте девојнице је био то-

⁶⁹ Због колере која наводно хара у Скадру (прим. прев.).

лико силан да је, чим је са нама ушла у салон, пала на под и заспала дубоким сном, где смо је чули како у сну шапуће своју молитву: „Боже! Боже!“

Сва светла угашена, брод плови у ноћи, кад нас пробуди нагло заустављање машина око два сата ујутру. „Један, два, три, и летимо у зрак!“ кажем у себи... Али не летимо у зрак, француски разарачи су нам само променили правац. Одводе нас у Бари.

Када смо у блиставом јутру крочили на палубу да уживамо у чистом лахору и посматрамо мирно море, видели смо да нас прате четири разарача. Без изненађења, након угодне пловидбе, стижемо у Бари где је генерал Мондезир чекао мисију.

У овом лепом италијанском граду, где смо се задржали неколико сати, становништво нам је приредило најлепши дочек.

Шестог јануара, пароброд Бриндизи се враћа са новим товаром намирница и муниције, и још петсто црногорских регрута и један милион у злату. Када је ушао у медовску луку био је торпедован и потопљен. Спашено је само шездесет пет путника.

Нећу се задржавати на брзом путовању кроз Италију, у коме смо преко Рима и Торина, стигли у Модану.⁷⁰ Прећутаћу и радост коју смо доживели када смо се нашли у Француској, после ових дугих месеци одсуства. Али треба да кажем да, лично, задржавам у срцу дубоко разочарење што сам морао, под силом догађаја, да напустим наше пријатеље Србе, за које смо ишли добровољно да им помогнемо у овом тако трагичном часу њихове историје.

⁷⁰ Модана, град у источној Француској, на самој граници са Италијом.

Ипак, нисам дуго чекао вест да их савезници неће напустити и да ће бити предузети напори (који треба да се остваре) да се обезбеди склониште за оно што је остало од ових јуначких трупа које су се толико напатиле.

Надајмо се да ћемо, ускоро, с победом праведне ствари, видети Србију опорављену од својих рана и како поново у свету заузима место које заслужује њена храброст и верност својим савезницима.

САДРЖАЈ

Предговор српском издању	5
Увод.....	13
Предговор	14
Карта - ауторов пут	24
I Полазак из Француске и први дани у Србији	25
II Шабац.....	31
III Српска војска	37
IV Предзнаци олује	47
V Последњи дани у Шапцу.....	57
VI Бежанија.....	67
VII Бежанија аутом.....	77
VIII Путем за Рашку	85
IX Часови искушења	99
X Косово поље	109
XI Путем за Пећ	123
XII Преко планина	133
XIII Од Подгорице до Скадра.....	147
XIV У Скадру	157
XV Свети Јован Медовски.....	171

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
821.133.1-94 94(497.11)''1915''

ТОМСОН, Луј Л. Повлачење из Србије : (октобар - децембар 1915.) / Луј Л. Томсон ; приредили Бранислав Станковић, Мирко Пековић, Гордана Буловић ; [превод Милисав А. Иванишевић]. - Нови Сад : Музеј града Новог Сада ; Шабац : Народни музеј, 2016 (Београд : Rener). - 181 стр. : илустр. ; 24 cm
Превод дела: *La retraite de Serbie* / Louis L. Thomson. - Стр. 5-7: Предговор српском издању / Приређивачи. - Стр. 14-23: Предговор / Ернест Дени. - Напомене и објашњења у белешкама уз текст.

ISBN 978-86-7637-095-5

а) Први светски рат 1914-1918 - Србија - 1915

COBISS.SR-ID

305390343''305390343